

BULLETIN
VAN DE
KONINKLIJKE
NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE
BOND

September 1972

Jaargang 71 / Aflevering 3

Met Nieuwsbulletin Aflevering 9

BULLETIN VAN DE KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

TEVENS ORGAAN VAN DE RIJKSDIENSTEN VOOR DE MONUMENTENZORG
EN VOOR HET OUDHEIDKUNDIG BODEMONDERZOEK, ALSMEDE VAN DE
NEDERLANDSE MUSEUMVERENIGING

Redactie

Hoofredacteur Drs. J. F. van Agt
Redactie-secretaris Drs. H. P. R. Rosenberg, p.a. Rijksdienst voor de
Monumentenzorg
Balen van Andelplein 2, Voorburg, telefoon 070-694041
Redactieraad
Prof. Dr. H. Brunsting, Drs. R. C. Hekker, Mr. J. Korf,
D. F. Lusingh Scheurleer, Ir. R. Meischke, Dr. J. G. N. Renaud,
Prof. Dr. Ir. C. L. Temminck Groll

C. N. FEHRMANN

Nicolaas- of Bovenkerk te Kampen
De bouwgeschiedenis van de Sint-
naar de archivalische gegevens

Blz. 65

E. H. TER KUILE

De bouwgeschiedenis van de Sint-
Nicolaas- of Bovenkerk te Kampen
naar de gegevens van de
restauratie

Blz. 72

J. G. F. M. G. BARON VAN HÖVELL TOT WESTERFLIER

Afbeeldingen van de Munsterabdij
in Roermond

Blz. 87

Boekbespreking

Blz. 89

DE BOUWGESCHIEDENIS VAN DE SINT-NICOLAAS- OF BOVENKERK TE KAMPEN NAAR DE ARCHIVALISCHE GEGEVENS

DOOR

C. N. FEHRMANN

Het is onmogelijk aan de hand van de bekende archiefstukken een geordende bouwgeschiedenis te schrijven over de Kamper St.-Nicolaas- of Bovenkerk, die in de middeleeuwen haar tegenwoordige gedaante kreeg. In de eerste plaats ontbreken de zo belangrijke kerkelijke rekeningen uit deze periode, maar ook de bekende Kamper kroniekschrijvers, zoals Jacob Bijndorp, Jan van Breda en Arent toe Boecop maken ons op dit gebied niet veel wijzer. Daar het stadsbestuur in de middeleeuwen echter nauw betrokken was bij de kerkbouw, werpen wel enige aantekeningen in het oud-archief van Kampen enig licht op deze, in wezen toch vrij duistere zaak.

Kampen was in de middeleeuwen een handelsstad van grote betekenis. Reeds in het midden van de 13de eeuw woonden in deze stad, zoals uit een privilege van koning Abel van Denemarken blijkt¹, zogenaamde Ommelandvaarders, kooplui die met hun koggen om Jutland heen naar Schonen, Zwedens zuidpunt, zeilden. Daar werden grote hoeveelheden haring aan de wal gebracht en het gebied was tevens bekend om zijn drukke jaarmarkten.

Haar grootste bloei bereikte Kampen in de jaren 1350-1450. Het handelsgebied van de stad strekte zich toen uit van Reval (Tallin) aan de Finse Golf tot in de Baai van Bourgneuf in Z.W. Frankrijk. Haar kooplui (typische vrachtvaarders) bezochten tevens de Rijnstroken en tal van Engelse havens. In de tweede helft van de 15de eeuw kenterde het getij voor de stad en begon Kampen terrein te verliezen ten opzichte van de snel in betekenis toenemende Hollandse Zuiderzeesteden, Amsterdam vooraan. Heropname in het machtige Hanzeverbond in 1441 bracht niet de daarvan verwachte voordelen. Mede door de Gelderse oorlogen, ging de stad in het begin van

de 16de eeuw zienderogen achteruit, herstelde zich enigszins tijdens de regering van Karel V, maar na 1572 bleek de achteruitgang van de stad niet meer te stuiten te zijn. In de 17de eeuw ging haar internationale handel geheel te gronde.

Het oudste schriftelijke bericht over Kampen stamt uit het jaar 1227. In dit stuk, waarvan alleen nog maar een 14de-eeuws notarieel afschrift bestaat, is sprake van een visserij bij Kampen gelegen². Het document geeft geen enkele aanwijzing over de toenmalige betekenis van de nederzetting.

Negen jaar later duikt Kampen opnieuw in de geschiedenis op. In 1236 is er sprake van een Kamper pastoor, Ismahel geheten, die van zijn parochianen inkomsten krijgt uit land in het naburige Kamperveen gelegen³. Uit het stuk is op te maken, dat deze pastoor reeds voorgangers had. Aangenomen mag dus wel worden, dat Kampen in 1236 reeds geruime tijd een kerk bezat, ongetwijfeld een voorgangster van de tegenwoordige St.-Nicolaas- of Bovenkerk. De O.L. Vrouwekerk bestond toen nog niet of was slechts een onaanzienlijke kapel, gewijd aan de Twaalf Apostelen.

Een voormalige archivaris van Kampen, mr. J. Nanninga Uitterdijk, heeft zich in zijn boekje *Kampen, geschiedkundig overzicht en merkwaardigheden*⁴ vrij intensief bezig gehouden met de geschiedenis van de St.-Nicolaaskerk. Wat haar oudste historie betreft, hecht deze schrijver veel waarde aan het jaar 1296, dat in het bekende werk *Gestichten en Oudheden van het bisdom Deventer*⁵ als stichtingsjaar van de Kamper St.-Nicolaas wordt genoemd. Hij brengt dit jaartal in verband met een in 1300 uitgegeven verklaring van het Deventer Kapittel, waarbij dit uitdrukkelijk verklaart, dat goederen die aan de

¹ J. Don, *De archieven van de gemeente Kampen*, I, regest I, blz. 147.

² G. J. ter Kuile, *Oorkondenboek van Overijssel*, I, nr. 138.

³ *Idem*, nr. 171.

⁴ J. Nanninga Uitterdijk, *Kampen, geschiedkundig overzicht en merkwaardigheden*, Kampen 1878.

⁵ *Oudheden en Gestichten van het bisdom Deventer*, II (1725), 3.

eerste vicarie van de Kamper parochiale kerk gelegateerd waren of nog nagelaten zouden worden, uitsluitend de vicaris ten goede zouden mogen komen en nimmer mochten dienen ter verrijking van de pastoriegoederen of de pastoor zelf ⁶.

Nanninga Uitterdijk meende hieruit de conclusie te mogen trekken, dat in 1300 de Kamper St.-Nicolaas nog maar één vicarie rijk was en toen dus van geringe omvang was ⁷. Een feit is, dat eerst in 1339 sprake is van een tweede vicarie, gesticht op het altaar van St. Paulus en St. Barbara ⁸. Wel heel ver gaat Nanninga Uitterdijk wanneer hij in de verklaring van het Deventer Kapittel tevens grote vrees meent te beluisteren, dat juist omstreeks 1300 de kerkmeesters van de Kamper St.-Nicolaas snode plannen zouden koesteren om de inkomsten van de eerste vicarie ten eigen bate aan te wenden, teneinde de schulden te kunnen delgen die ontstaan zouden zijn bij de afbraak van de oude romaanse kerk en de bouw van een nieuwe in gotische stijl ⁹. Hetgeen dan aardig zou kloppen met het stichtingsjaar 1296 in het werk *Gestichten en Ondheden van het bisdome Deventer* genoemd. Het behoeft geen betoog, dat op deze gronden Nanninga's veronderstelling, dat Kampen in de 13de eeuw een romaanse kerk gehad zou hebben die aan het einde van deze eeuw vervangen werd door een gotisch gebouw, niet direct overtuigt, waarmee niet gezegd is, dat hij helemaal ongelijk had.

Feitelijk geven de archivalia ons dus nauwelijks enig inzicht, wat de 13de-eeuwse bouwgeschiedenis van de Kamper St.-Nicolaas betreft.

Iets wijzer worden we aangaande de 14de eeuw, mede dank zij het oudste stadsboek van Kampen, ook wel het Oudste Foliant genoemd, waarin tal van bijzonderheden te vinden zijn over de interne geschiedenis van de stad in de jaren 1316-1385. Hierin wordt inderdaad de St.-Nicolaaskerk herhaalde malen bij name genoemd, meestal in verband met schenkingen aan deze kerk gedaan ¹⁰. Daar deze giften in de eerste helft van de 14de eeuw meestal vergezeld gaan met de toevoeging „ad structuram Sancti Nicolai” of „tot tymmeringhe van Sante Nichlawes”, mag wel aangenomen worden, dat in deze periode nog steeds aan de bestaande kerk werd gewerkt. Een hausse gedurende een bepaalde periode in deze schenkingen heb ik tot 1440 echter niet kunnen

ontdekken, zodat ook deze berichten nauwelijks enig licht werpen op de bouwgeschiedenis van de kerk.

Wel blijkt uit het Oudste Foliant en andere stukken, dat na 1340 en vooral in de tweede helft van de 14de eeuw de Kamper St.-Nicolaas grote veranderingen ondergaan moet hebben. Een periode die samenvalt met het begin van Kampens glorie-tijd.

Nanninga Uitterdijk meent reeds aanwijzingen te vinden over een verhoogde bouwactiviteit in berichten uit de jaren 1343 en 1345 ¹¹. In 1343 kochten de kerkmeesters van de St.-Nicolaas namelijk grond, die zij in de toekomst bij hun kerkhof wensten te trekken zoals uit de volgende post blijkt:

Sante Niclaes heeft betaelt de vierdeel van den erve, daer Mette Vincke op plach te wonen, mit xxx scillinge groten, te bezeghen ten kerchove, wanneer den Scepenen behaecht.

Daaronder staan, met dezelfde hand geschreven, de volgende posten:

Die Scepenen leenden Zanter Niclays inden jaar xlv [1345] hondert punt swarten. Voirt leenden zie hem vyf punt grote ende dertyen solid. gros.

Item sub Hermanno et Kristiano xlv sol gros et x gros. Item xiiij lib. tres solid et decem gr.

Item tenentur van stene xiiij sol. gr. 12.

Volgens Nanninga Uitterdijk was de aankoop van grond in 1343 om te bestemmen tot kerkhof noodzakelijk geworden omdat men besloten had de St.-Nicolaas te vergroten. Op deze uitbreiding zouden ook de posten uit het jaar 1345 duiden: de grote lening die de stad aan de kerkmeesters verstrekke en de leverantie van stenen. Uit de post „sub Hermanno et Kristiani . . .” maakte hij op, dat tijdens deze verbouwing een zekere Herman en Christiaan een belangrijke rol gespeeld moeten hebben.

Op de interpretatie door Nanninga Uitterdijk van deze posten is mijns inziens wel wat af te dingen. De uitbreiding van het kerkhof kan verband hebben gehouden met de snelle bevolkingsgroei in die jaren. Het is zelfs niet geheel onmogelijk, dat zij samenhang met de aankoop door de stad van een deel van het kerkhof een vijftal jaren later ¹³. In 1348 immers wilden de Schepenen hun oude rechthuis, dat dicht bij de St.-Nicolaas was gelegen, afbreken en door een

⁶ Nanninga Uitterdijk, *o.c.*, 119.

⁷ *Idem.*

⁸ *De archieven van de gemeente Kampen*, II, blz. 4, nr. 31.

⁹ Nanninga Uitterdijk, *o.c.*, 119.

¹⁰ *Idem*, 120.

¹¹ *Idem*, 122.

¹² *Idem.*

¹³ Nanninga Uitterdijk, *o.c.*, 91. De mening van Nanninga Uitterdijk, dat dit rechthuis niet werd verbouwd is onjuist. De verbouwing had inderdaad plaats

nieuw gebouw vervangen. Zij kregen van de bisschop toestemming daartoe een stukje van het kerkhof van de St.-Nicolaas te gebruiken, benevens nog een ander hoekje teneinde een te nauwe straat te kunnen verbreden. Ik acht het niet uitgesloten, dat deze plannen reeds in 1343 bekend waren en de kerkmeesters daarom reeds toen bij wijze van voorzorg, een deel van een erf kochten om het dreigende grondverlies te compenseren.

Ook de aankoop van stenen in 1345 kan anders worden uitgelegd. De vergroting van het kerkhof in 1343 moet als consequentie hebben gehad, dat om het vergrote kerkhof een nieuw muurgedeelte moest worden gebouwd, waarvoor natuurlijk stenen nodig waren. Gewaagd komt mij ook voor uit de post „Item sub Hermanno et Xristiani . . .” de conclusie te trekken, dat deze twee genoemde personen in 1345 blijkbaar met de bouw van de kerk waren belast. Men zou dan toch verwachten, dat voor hun beider namen het predicaat Mr. zou staan. Indien wij „sub” mogen interpreteren als „ten tijde van” kunnen het natuurlijk ook de namen geweest zijn van de toenmalige kerkmeesters. Als enige aanwijzing, dat omstreeks 1345 de kerk verbouwd werd, blijft dan het inderdaad grote bedrag, dat de stad in dat jaar aan de kerk leende. Een sterkere aanwijzing, dat men in het midden van de 14de eeuw wel degelijk ten opzichte van de St.-Nicolaas grote plannen koesterde, blijkt uit het volgende contract, dat in het Oudste Foliant is opgenomen:

Dit sin dy vorwarden van Meyster Herman den steenbicker ende synen broeder.

Ten eersten, dat sy Sante Nycklawes voert maken sollen, dy eyne sal bi den werke bliven ende sal helpen houwen ende werken, ende sal hebben des daghes alse voele gheldes als eyn ander man heeft, ende dy andere sal af ende tho gaen ende vizeren dat werk, ende dat stadwerk sollen sy daer tho maeken, om al so voele gheldes als sy overdraghen. Des solle wy hem gheven jaerlics xxiiiij pont cleyne ende ix ellen wandes als wy onse stadt knechte gheven.

Ende si sullen hebben dat hus daer sy inne woenen ende burghers te wesen ende negheyne hervaert the doende ende negheyne scatinge the gheven ende nyet te wakende ofte the buerwerkende. Dit sollen sy hebben also langhe als sy beyde leven ¹⁴.

en dit rechthuis bleef naast het stadhuis, nog lang in gebruik.

¹⁴ Gemeentearchief Kampen, inv. Don I, nr. 3, fol. 213 v.

Een jaartal wordt in dit contract niet genoemd, de datering is dan ook onzeker. Nanninga Uitterdijk meende, dat het in 1345 werd gesloten; deel I van de inventaris Don noemt het jaar 1357; deel II „omstreeks 1343”. De huidige archivaris van Kampen, drs. D. van der Vlis, meent, mijns inziens op goede gronden, dat dit contract omstreeks 1351 gesloten moet zijn ¹⁵.

Heeft de laatstgenoemde gelijk, dan lijkt het mij vrijwel uitgesloten dat, zoals Nanninga Uitterdijk meent, deze Mr. Herman de steenbicker en zijn broer identiek zouden zijn met de in 1345 genoemde Herman en Christiaan. Indien de laatstgenoemden werkelijk in 1345 een rol hebben gespeeld bij de bouw van de St.-Nicolaas, dan zou men hen stellig niet zes jaar hebben laten wachten op het burgerrecht van Kampen. Dit wordt Mr. Herman en zijn broer in het contract van 1351 immers uitdrukkelijk toegezegd.

Eerder geloof ik, dat deze Mr. Herman en zijn broer nieuwe figuren waren, die door de stad van buiten af werden aangetrokken. Wel waren zij in 1351 reeds in het bezit van een woning, waarschijnlijk waren zij dus reeds voor het sluiten van dit contract enkele jaren in Kampen werkzaam.

Dat men de St.-Nicolaas al aan het verbouwen was bij het sluiten van deze overeenkomst, blijkt wel uit de eerste voorwaarde, waarin zij beloven „Sante Nycklawes voert te maken”. Helaas blijkt niet, van wie de plannen om de kerk te vergroten afkomstig waren en evenmin welke veranderingen het gebouw onderging in de tijd dat deze bouwmeesters hier werkzaam waren. Wel moeten deze ingrijpend zijn geweest, anders zou men de beide broers niet voor hun leven hebben aangesteld. Mr. Herman was blijkbaar de bekwame ambachtsman die voortdurend op het werk aanwezig moest zijn en mee moest helpen houwen, zijn broer de man, die moest controleren of het werk volgens de plannen werd uitgevoerd. Maar nogmaals, welke die plannen waren en wie ze had opgesteld, blijft onbekend.

Het is zeer onwaarschijnlijk, dat deze Mr. Herman en zijn broer hun taak tot een goed einde hebben kunnen brengen. In 1369 sloten Schepenen en Raden van Kampen reeds opnieuw een contract met een andere bouwmeester, namelijk met Mr. Rutger van Keulen ¹⁶. Deze was zeker niet de eerste de beste! Zijn vermoedelijke vader,

¹⁵ *De Archieven van de gemeente Kampen*, I, blz. 124 en II, blz. XI.

¹⁶ Gemeentearchief Kampen, inv. Don I, nr. 7 „Collectorium”, fol. 15.

Michael van Savoye, treffen we in 1353 als bouwmeester van de Keulse Dom aan. Een broer van Rutger, eveneens Michael geheten, was getrouwd met een dochter van Peter Parler, bouwmeester van de Dom te Praag en lid van een der bekendste geslachten van kerkbouwers.

De overeenkomst tussen het Kamper stadsbestuur en Rutger van Keulen luidde als volgt:

Wi Scepen ende Raet in Campen doen kont allen luden in dezen brieven, dat wi ontfanghen hebben meyster Rotgher van Colen tot eenen werckmeyster Sante Nyckles kercken ende Onser Vrouwen kercken onser stat, de to feysierne ende to berichten in der meyster vorme ende ghenoege, in al dusdanen vorwarden.

Int irste soe sal by elkes jaere hebben op pascchen achteen pont cleyne alsulkes payments dar men broet ende hier mede mach coepen in Campen, dar de kerckmeysters van Sante Nycklaes kercken de helfte van betalen zullen ende dar tho zoven ellen wandes, ende die ander helfte de kerckmeysters van Onser Vrouwen kercken, ende dar tho zes ellen wandes, de wile beyde de kercken voersz. niet volbracht en sin. Mer wert sake, dat de enen kerke volbrocht worde bi by synen lyve, so solden hem die kerckmeysters de kercke de niet volbracht en were, alle jare uten de achteen pont ende zoven elle wandes; dar tho sal by hebben daghelix al so vole biers als men eenighen eenen knapen ghevet, wanner men open werck heft, et sy dar boven, oft dar buten. Mer wert sake, dat beyde de kercken voersz. open werck hadden, soe wanner dat ghevele, soe solde de eene kerke dat loen half uten ende de ander kerke de ander helfte, doch eist also te verstande, dat hi mer eens knapen loen hebben sal. Voertmer sal hi hebben, oft hi wil, den thorn dar meyster Herman uppe plach te wonen, alse tot synes selves woninghe, mer niet voir te verhuurne, ende hi mach der hofstede by Onser Vrouwen kercken bruken, ten ware dat men de oerbern wolde ter kercken behoef, soe solde men hem jarlix op pascchen dar vore twe schellinge payments voersz [geven]. Voirtmer sal hi schotvry sitten ende van allen andern dienste der stat ende vorwerde.

Ende alle deze puncte sullen duyren tot meyster Rotgers lyve, sonder argelist.

¹⁷ De bekende klokgieter Geert van Wou vestigde zich omstreeks 1479 in Kampen en bezat reeds drie jaar later burgerrechten.

¹⁸ Zie R. Meischke, „Drie kerken van Rutger van Keulen”, *Opus Musicum*, Assen 1964, 115.

In oerkonde des briefs beseghelt mit onser stat secreet. Gegeven int jaer ons heren mccc neghen ende tsestich.

Rutger van Keulen kreeg dus in 1369 de belangrijke opdracht, zowel de Kamper St.-Nicolaas- als de O.L. Vrouwekerk „the feysierne ende to berichten in der meyster vorme”. Men kan zich onmiddellijk afvragen, of hij zich daarbij aan reeds bestaande plannen moest houden, of aan plannen die hij zelf had ingediend en die al waren goedgekeurd. Weer moeten we het antwoord schuldig blijven, maar alles wijst er toch wel op, dat deze meester een aanzienlijke vinger in de pap gehad moet hebben. In 1369 woonde Rutger van Keulen namelijk reeds geruime tijd in Kampen, al in 1363 werd hem het burgerrecht verleend. Meestal moesten belangrijke personen, als zij van buiten kwamen, slechts enkele jaren op dit voorrecht wachten¹⁷. De komst van de meester zou dan omstreeks 1360 gesteld kunnen worden.

Daar, zoals uit de overeenkomst van 1369 blijkt, Rutger mocht gaan wonen op „den thorn dar meyster Herman uppe plach te wonen”, mag wel aangenomen worden, dat deze Herman in 1369, of was overleden, of zich had teruggetrokken. Het zelfde geldt voor zijn broer, want over deze wordt in het contract helemaal niet meer gerept.

Merkwaardig is stellig, dat Mr. Rutger wel op Hermans toren mocht gaan wonen, maar deze niet mocht verhuren. Waarschijnlijk, omdat het hem was toegestaan ook buiten Kampen werk aan te nemen. Hetgeen klopt met de feiten: in de winter van 73/74 werkte Rutger met zijn broer Michael aan de Domkerk te Praag¹⁸.

Op grond van deze gegevens, zou ik de volgende hypothese willen opstellen: in 1351 kregen Mr. Herman de Steenbicker en zijn broer opdracht de Kamper St.-Nicolaas verder af te bouwen, waarbij Hermans broer een belangrijke rol speelde bij het uitwerken van reeds bestaande plannen. Waarschijnlijk overleed de laatstgenoemde omstreeks 1360, waarna Rutger van Keulen werd aangetrokken om samen met Mr. Herman de verbouwing voort te zetten. Toen ook deze Mr. Herman stierf (of zich terugtrok), sloot de stad in 1369 met Mr. Rutger, die zijn be-

¹⁹ *Kronyk van Arent toe Boecop*, Utrecht (1860), 217.

²⁰ Nanninga Uitterdijk, *o.c.*, 124.

²¹ P. C. Molhuysen en J. Nanninga Uitterdijk, *Register van Charters en Bescheiden in het Oud-Archief van de gemeente Kampen*, I, nr. 297, blz. 94.

kwaamheid als bouwmeester reeds bewezen had, een contract om het begonnen werk zo mogelijk tot een goed einde te brengen. Daarbij werd hem ook opgedragen de O.L. Vrouwekerk af te maken. Interessant is in dit verband, dat uit de Kroniek van Arent toe Boecop blijkt, dat de laatstgenoemde kerk, waarschijnlijk ook in de tweede helft van de 14de eeuw in korte tijd aanzienlijke wijzigingen onderging: *... soe ick wel breven van onsse lyven vrouwen kericke wel gesyen hebben, doe sye noch myt ryet ghedeckket was, ende worde sye weder off ghebroken ende dat coer ghetymmert, dat oik werde afgebroken ende doe ghelicke myt synte Niclaes kerricke ghetymmert worde . . .* 19.

Er is dus veel voor te zeggen, dat de Kamper St.-Nicolaas in de tweede helft van de 14de eeuw in verschillende fasen werd verbouwd. Misschien begon men hiermee reeds omstreeks 1345, een tweede fase trad dan in met de komst van Mr. Herman de Steenbicker en zijn broer. Tijdens de derde fase, die wellicht omstreeks 1360 aanving met de dood van de ene broer, werkte Mr. Herman de steenbicker samen met Rutger van Keulen, die na 1369 alleen de verantwoording zou dragen. Het is dus aannemelijk dat deze Rutger van Keulen vanaf 1360 zijn stempel op de verbouwing heeft gedrukt.

Vermoedelijk werd deze zo belangrijke periode in de bouwgeschiedenis van de kerk eerst aan het einde van de 14de eeuw afgesloten. Een verordening uit het jaar 1393 stelde nog straffen op het werpen van stenen bij het nieuwe werk van de St.-Nicolaaskerk 20. In het zelfde jaar werden de begrafenisrechten in het koor sterk verhoogd, een bewijs, dat dit koor, het nog bestaande, gereed was, een bewijs ook, dat het met de financiën droevig was gesteld 21.

Wij hebben geen zekerheid, dat Rutger van Keulen deze fase in de bouwgeschiedenis van de Kamper kerk zelf geheel tot een goed einde heeft gebracht, maar waarschijnlijk is het wel. Uit de rekeningen van de St.-Pieterskerk te Leiden blijkt immers dat de meester in het jaar 1402 nog in leven was. Meischke vermoedt dan ook, dat Rutger van Keulen vanuit Kampen aan verscheidene Nederlandse kerken heeft gewerkt en noemt in het bijzonder de reeds genoemde Pieterskerk te

Leiden, de Nieuwe Kerk te Amsterdam en de O.L. Vrouwekerk te Harderwijk 22. Kampen zou dan in de tweede helft van de 14de eeuw een belangrijke bouwloods rijk zijn geweest.

De grootte van een kerk hangt ook samen met het aantal altaren. Aantoonbaar is, dat de St.-Nicolaas omstreeks 1400 reeds een achttal altaren bezat.

In de archiefstukken zijn geen aanwijzingen te vinden, dat de kerk in de eerste helft van de 15de eeuw grote wijzigingen onderging, maar in de tweede helft van de 15de eeuw zijn er opnieuw aanduidingen van een verhoogde bouwactiviteit. Zo werden in de jaren 1455 en 1456 door de stad lijfrenten verkocht, welke opbrengsten bestemd waren om „Sanct Nicolaus kerke mede te tymmeren” 23. Ook een toename van het aantal altaren wijst op uitbreidingen: in 1463 werd het St.-Paulus- en Petrus-altaar gesticht, in 1645 het St. Olaf-altaar. In 1477 verplaatste men het St. Anna-altaar 24. Aantoonbaar is wederom, dat omstreeks 1500 de kerk niet minder dan zestien altaren rijk was.

In deze periode moet de St.-Nicolaas ook een nieuwe librarie hebben gekregen. In 1480 lieten de kerkmeesters drie schepen komen die onder meer leien aan boord hadden 25. Deze waren bestemd voor de nieuwe librarie en het dak. De librarie was blijkbaar aangebouwd.

Wellicht was de bekroning van deze bouwfase de plaatsing van een prachtig zeven meter hoog koperen sacramentshuis in de kerk, dat in 1498 bij een Mechelse meester was besteld 26.

Aangenomen mag worden, dat de Kamper St.-Nicolaas in het begin van de 16de eeuw haar tegenwoordige gedaante in grote trekken had gekregen, afgezien van de zijbeuken die later aan de westzijde werden ingekort. In de kerkelijke rekening van 1526-1570, de oudste die bewaard is gebleven, zijn namelijk geen aanwijzingen te vinden dat de kerk in dit tijdvak nog grote veranderingen onderging. Begrijpelijk trouwens, de stad had in het begin van deze periode met zoveel tegenslag te kampen, dat zij er nimmer meer geheel van bovenop kwam.

Toch moet men er omstreeks 1516 nog ernstig over hebben gedacht, de bestaande toren van de kerk af te breken en een aantal meters westwaarts

²² Meischke, *o.c.*

²³ *Charters en Bescheiden*, V, nrs. DXXXII en DXXXIV.

²⁴ *De archieven van de Gemeente Kampen*, II, blz. 5, nr. 39, blz. 6, nr. 44 en blz. 7, nr. 52.

²⁵ *Charters en Bescheiden*, V, nr. DCLV, blz. 191.

²⁶ Dit sacramentshuisje werd op last van Willem van den Bergh, na de verovering van de stad in 1572, in stukken geslagen en het metaal werd naar Zwolle vervoerd. Delen ervan schijnen later weer te zijn teruggekomen.

weer op te bouwen. Een plan, dat onder meer verlenging van de zijbeuken van de kerk noodzakelijk had gemaakt. Het fundament voor deze toren moet zelfs zijn gelegd, want het werd, zoals uit een resolutie van de Raad blijkt²⁷, in 1516 door het stadsbestuur bezichtigd. Daarbij is het echter gebleven, financiële moeilijkheden zullen wel de oorzaak zijn geweest, dat men van de bouw van een nieuwe toren heeft af gezien. Wel werd in de jaren zestig van de 16de eeuw de toren nog eens duchtig onderhanden genomen door Mr. Floris Ekenholt, die daarvoor zelfs naar Utrecht reisde om daar „dat warck an den toren tho sien”. Uit de rekening is niet op te maken welke toren Ekenholt blijkbaar als voorbeeld wilde nemen²⁸. Wel, dat de Kamper toren er in die tijd vermoedelijk een verdieping bij heeft gekregen.

De kerkelijke rekening van 1526-1570 moge van weinig belang zijn voor de eigenlijke bouwgeschiedenis van de kerk, zij vertelt ons veel over het 16de-eeuwse interieur van de kerk en ook over kleine veranderingen die zij in deze periode nog onderging. Zo moeten in dit tijdvak nogal wat nieuwe ramen zijn ingezet. In 1534 maakten werkzaamheden aan het grote orgel het noodzakelijk, dat een nieuw raam aan de noordzijde werd ingezet, zoals blijkt uit de volgende post uit dat jaar²⁹: *Item den x aprilis van Bentemer steen laten maken een nyen harnes bij dat grote orgel an dye noortsyt: daer over gewest Mester Berent unde Mester Reynoelt omme dye pyellers toe houwen unde dat roende unde dye goeten thoe stoppen, unde noch iij peyllers houwen laten in dat harnes an de suetsyt, staen in dye luesse...*

In 1565 schonk Philips II een raam met brandschilderde glazen aan de kerk, dat door Mr. Jan Stals uit Zwolle werd geleverd:

Item M. Jan Stals van Swolle thot eyn godspennick, doe dat glas geconsentiert was van K. Maj. van Spangiën, hyer van em gegeven iij heren pont.

Item betaelt Herman van Koesvelt, messeler, van de grauwerk post opt koer unde dan achter dat harnes int glas weder tho samen tho maken, hyer van iij h.p., I st.

Item gekofft unde betaelt van een borger tho

Swolle, heet Asmus, IIc voet Bentemer steen, tho dat glas in de kercke, hyer vor gegeven vor hondert voet XV Phylips gulden...

In de kerkelijke rekening van 1526-1570 worden ook herhaaldelijk de librerie en de tresorkamer genoemd. De librerie zal omstreeks 1480 zijn gebouwd en het is opvallend hoeveel moeite de kerkmeesters in de 16de eeuw zich geven om hun boekenschat te vergroten. Uit verscheidene posten blijkt dat de kostbaarste werken aan kettingen lagen.

Librerie en tresorkamer lagen waarschijnlijk aan de zijde van de Venestraat, tegenover de pastorie. Er zijn aanwijzingen, dat zij in één uitbouw onder waren gebracht en dat de tresorkamer op de eerste verdieping lag.

(1528) *Noch Aelt Budel van de Johannes te maecken und vort volle gebacken stukken to stoppen, und dye troyskamer volle verloid [van lood voorzien] und dye liberie, hyr van um gegeven x heren pont, VI st. br.*

(1530) *... noch i slotel to id spyngen in dye troyskamer baven, dair dye ornamenten in ligen...*

De deur van de tresorkamer kwam uit in de kooromgang, zoals uit de volgende post blijkt:

(1538). *Noch Cornelis Maelder gedaen to brun roet, to syn vynsters und dore und in her Lubbers hues, und to formilion [vermiljoen] to de tralien op id koer, und to de dore, und de dore an de troyskamer ... ij heren pont, iij st. br., vi pl.*

Dezelfde Cornelis maler moet de bloemen in de gewelven hebben geschilderd:

(1542). *Noch betaelt Cornelis Maeler, van xxxij paericken of blomen in het lege gewulfte, id stucke vi st. br.; noch xxxij blomen in het koer, id stucke vi st. br.; noch xiiij blome van id grote orgel af, id stucke vi st. br.; noch van de evangelisten und id ordel in de scepen capelle, vi golt gl, xij st. ij pl.*

Uit de rekening van 1550 blijkt, dat het nog bestaande fraaie koorhek gefinancierd werd met geld, dat de vrome weduwe Weyme van der Straten voor dit doel had nagelaten.

Omstreeks 1570 moeten er niet minder dan drie en twintig altaren in de kerk hebben gestaan.

²⁷ Zie F. Vermeulen, „De St.-Nicolaas- of Bovenkerk te Kampen”, *Oudh. Jaarb.* = *Bull. N.O.B.* 3de s. 4 (1924), 13 e.v.

²⁸ *Idem* 18.

²⁹ Deze, en de volgende genoemde posten, zijn uit de kerkelijke rekening 1526-1570.

SUMMARY

SOURCES FOR THE ARCHITECTURAL HISTORY OF ST. NICHOLAS'S CHURCH
IN KAMPEN

St. Nicholas's Church (sometimes called the *Bovenkerk*) in Kampen must have reached its present form before 1526, but the documents surviving in the archives do not permit a systematic description of the construction of the church. The indispensable medieval church accounts are missing, for one thing, and the older chroniclers of Kampen made very few references to the building of this church. Only a few notations in the municipal archives throw a little light on this rather obscure history.

The city of Kampen, first mentioned in 1227, was an important centre of commerce in the Middle Ages. As early as the middle of the thirteenth century, Kampen merchants sent ships around Jutland to the Baltic, particularly to Skåne at the southern tip of Sweden. This maritime trade reached its peak between 1350 and 1450. By the sixteenth century Kampen was overshadowed by Amsterdam and other Zuiderzee ports, and by the beginning of the seventeenth century had entirely lost its international commerce. The oldest municipal record (*Stadboek* 1316-1385) makes repeated mention of gifts from citizens *ad structuram St. Nicolai*, but none of these cases provides any indications of the size of the structure at that time.

Some information can be obtained, however, from two contracts dating from the second half of the fourteenth century, showing that in this period the church must have been greatly enlarged. In 1351, the municipal authorities reached an agreement with a certain Master Herman the "stonecutter" and his brother to continue the construction of St. Nicholas's Church, in which Herman's brother evidently had a supervisory

function. The contract unfortunately does not give any particularities concerning the work.

Eighteen years later, in 1369, the city made an agreement with the well-known architect Rutger of Cologne (who was related to the Parler "clan" of medieval church builder). According to this contract, Master Rutger was to complete, "in the master form", not only the Church of St. Nicholas but also the Church of Our Lady in Kampen. But this contract, too, fails to provide any indications of the plans to be used in the work on the edifice.

The present author is of the opinion that this Rutger of Cologne, who was registered as a citizen of Kampen in 1363, must have settled in Kampen around 1360 to assist Master Herman after the death of the latter's brother. When Master Herman, too, disappeared from the scene around 1369, Master Rutger probably took over the direction of the work. Since Rutger of Cologne was still alive in 1402, it may be assumed that it was he who dominated this period of the construction, which came to an end around 1400.

In the second half of the fifteenth century, the church was again enlarged, as is indicated, for instance, by annuities issued by the city, the yield serving to finance the new construction project. No further details are available, however.

It may be assumed that by the beginning of the sixteenth century the church had acquired the main elements of its present form, since the oldest surviving church accounts (1526-1570) offer no indications that any radical changes were made after 1526.

DE BOUWGESCHIEDENIS VAN DE SINT-NICOLAAS OF BOVENKERK TE KAMPEN NAAR DE GEGEVENS VAN DE RESTAURATIE

DOOR

E. H. TER KUILE

In het laatst van 1957 werd onder leiding van de Groningse architect R. Offringa een begin gemaakt met de restauratie van de Bovenkerk in Kampen, een werk dat nu voltooid is. Een gehele restauratie was het in zover niet dat de toren er buiten bleef; deze, eigendom van de burgerlijke gemeente, was in 1928-'32 al gerestaureerd door de Kamper architect A. J. Reyers.

In 1959 nam ik op mij de restauratie te volgen met het doel de architectuurhistorische gegevens te observeren die aan het licht zouden komen. Ik werd daarin bijgestaan door de heer H. van der Wal van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg. Beiden hebben wij veel te danken aan de medewerking en de opmerkingsgave van de heer W. H. Alkema, die van de aanvang als opzichter de dagelijkse leiding in handen had. Toen men in 1961 stuitte op de grondslagen van een romaanse koorpartij bleek het noodzakelijk de restauratie te begeleiden door een deskundig oudheidkundig bodemonderzoek. De heer G. D. van der Heide, hoofd van de Archeologische Afdeling van de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, werd bereid gevonden dit onder zijn leiding te nemen. Voorlopige publikaties van de resultaten door de heer Van der Heide zijn verschenen in de jaargangen 1961/'62 en 1962/'63 van de *Kamper Almanak*. De grafische documentatie ter plaatse werd verzorgd door de heer B. van Dalen, destijds aan de afdeling van de heer Van der Heide verbonden. Naderhand is deze documentatie in definitieve tekeningen uitgewerkt door de heer Van der Wal. Er zijn op den duur vrij veel archivalische gegevens over de kerk gepubliceerd. Het was zeer gewenst deze kritisch na te gaan en bijeen te brengen in een historische inleiding. Het stemt tot voldoening dat de Kamper historicus dr. C. N. Fehrmann daartoe bereid was, en dat zijn inleiding gelijktijdig met onze studie kan verschijnen.

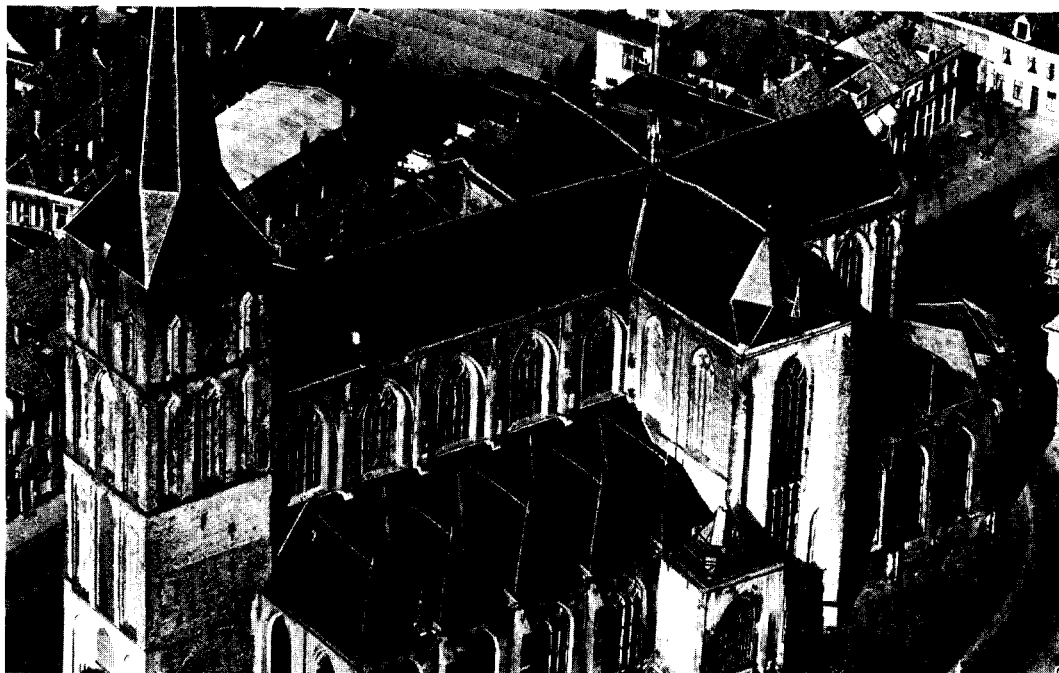
Voor een goed begrip is het nodig te beginnen met enige algemene beschouwingen. De rijzige en ranke basiliek is een samenstel van delen die uit

verschillende perioden dagtekenen, opgetrokken ter plaatse van een romaanse kerk. De funderingen van het bestaande gebouw zijn aangelegd in een onvaste bodem, bestaande uit lagen klei, zand en veen. Een groot gedeelte van deze funderingen was bestemd voor een hallekerk, niet om de druk te verwerken van de basiliek die daaruit groeide en waarvan de hoofdruimten meer dan dubbel zo hoog zijn als die van de hallekerk. Er hebben zich dan ook sterke en ongelijk sterke zettingen voorgedaan. De toren helde bijna 3 m westwaarts over eer hij in 1685 werd rechtgezet, de zuiderarm van het dwarschip stond in 1957 op instorten.

De restauratie 1957-1972 was niet de eerste die de kerk onderging. Tegen 1853 ving de architect P. Bondam aan met het restaureren, voornamelijk van de zijbeuken en van het uitwendige van de kapellenkrans van het koor. Onder zijn leiding ontstonden in 1861 bewonderenswaardige opmetingstekeningen van de hele kerk met toren. In 1882-1892 restaureerde de architect J. Goschalk de koorlantaarn en het dwarschip, de toren werd, gelijk al is opgemerkt, in 1928-1932 gerestaureerd door A. J. Reyers, het noorderportaal in 1933 volgens ontwerp van de architect G. de Hoog.

Het uitwendige van de kerk ondergaat de ongunstige uitwerking van twee belangrijke omstandigheden: ten eerste wordt aan de oorspronkelijke rijzigheid afbreuk gedaan door de geleidelijke ophoging van het omliggende terrein, tengevolge waarvan de verzwaarde voet van de muren en steunberen voor het grootste deel aan het oog is onttrokken, en voorts mist men pijnlijk de luchtbogen van de koorlantaarn waarvan de aanleg onder de bekappingen aanwezig is (zie blz. 79).

De gegevens die de restauratie heeft opgeleverd maakten het ons mogelijk vijf bouwperiodes te onderscheiden, overeenkomende met vijf ontwerpen of voor een geheel nieuwe kerk of voor belangrijke onderdelen van de kerk. Enkele van die bouwperiodes vallen uiteen in verschillende bouwfases, gekenmerkt door afwijking in onder-

Afb. 1. De kerk uit het zuidwesten voor de restauratie.

(Kl.M Aerocarto 1957)

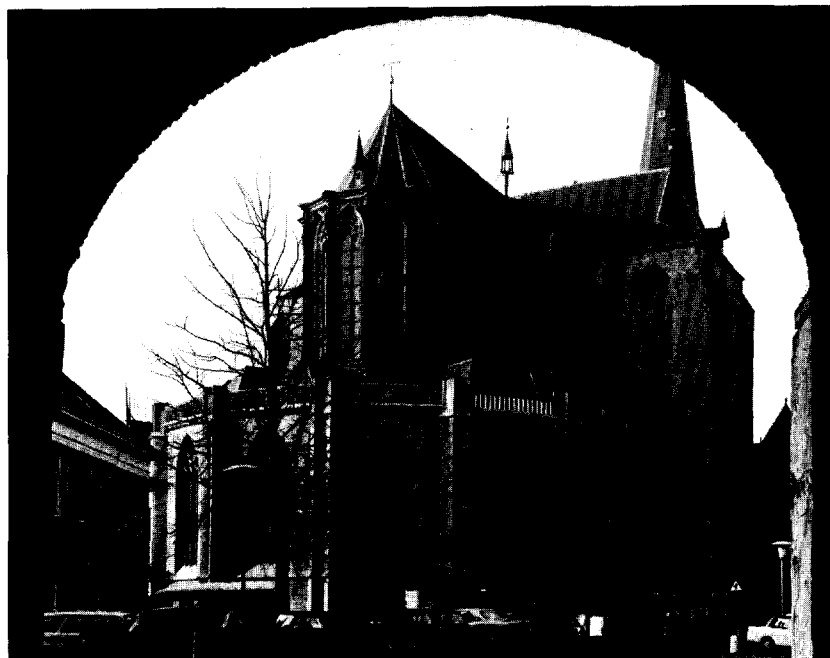

Afb. 2. Schip en dwarspand uit het zuidwesten voor de restauratie.

(Foto Monumentenzorg 1959)

Afb. 3. Koor en dwarspand voor de restauratie. (Foto Monumentenzorg 1959)

Afb. 4. Koor en dwarspand na de restauratie. (Foto Monumentenzorg 1972)

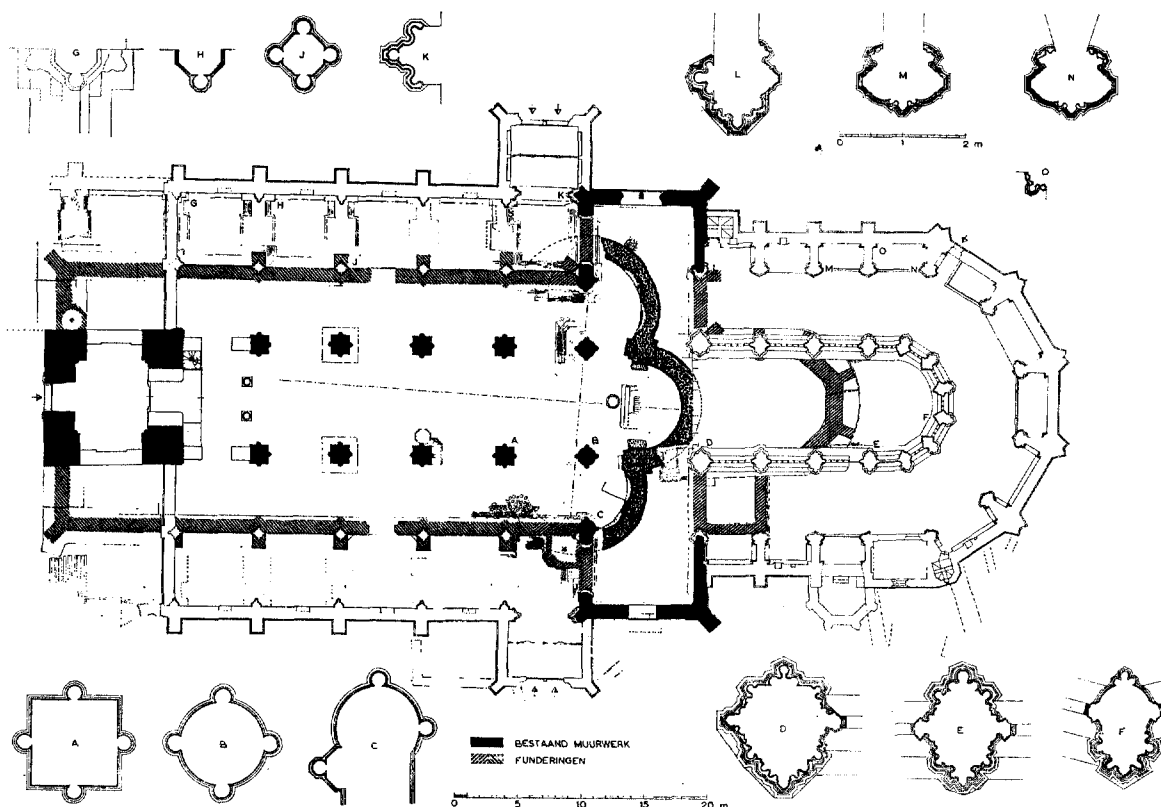

Fig. 1. Plattegrond met overzicht van de opgravingen, schaal 1:600. Gearceerd de eerste gotische kerk. (Tekening Monumentenzorg naar P. Bondam en G. D. van der Heide)

delen. De vijf bouwperiodes en de beide fasen van periode II zijn door arcering aangegeven in de figuren 1, 4, 5 en 6. Wat nu volgt is de behandeling van de opeenvolgende perioden.

Periode I

In 1961 en 1962 kwamen in het dwarschip en de aanpalende delen van de beide zuidelijke zijbeuken de grondslagen aan den dag van een samenstel van drie romaanse apsiden met gedeelten van hun bevoeringen (fig. 1-2, afb. 5). Het nog voorhanden muurwerk reikte nergens hoger dan het romaanse vloerpeil. Het bleek te zijn samengesteld volgens de normale romaanse techniek van „kistwerk”: binnen- en buitenzijde gemetseld in welbehakte blokken tufsteen van vrij groot formaat, ongeveer 40/41 x 17/20 x 9/12 cm, en daartussen onregelmatige brokken in een speciebed. Dit muurwerk, ter zwaarte van ongeveer 160 cm, rust op een bed van veldkeien waaronder houtwerk werd aangetroffen. Tegen de noordelijke apsis ligt een na-

derhand toegevoegd blok tufsteenwerk, wellicht overblijfsel van een steunbeer.

De vloer van de middenapsis bleek ongeveer 50 cm hoger te liggen dan de vloeren in de zijapsiden en tussen de apsiden. Van de traptreden naar de middenapsis trof men een belangrijk gedeelte aan. Op deze treden en op enige plaatsen van de vloer van de middenapsis vond men een rode afwerklaag die weinig of geen sporen vertoonde van afslijting. In het midden van deze apsis bevinden zich overblijfselen van een omvangrijk, boven de vloer uitrijzend blok dat sterk door latere begravingen is aangetast, ongetwijfeld het altaarpodium. Het was mogelijk vast te stellen dat de vloerspecie tegen de kanten van dit gehavende blok was opgestreken, zodat vloer en altaarpodium tegelijkertijd zijn gemaakt. Juist voor het midden van de trap bevindt zich een kleine ronde put (afb. 6), waarvan het beneden-gedeelte ter hoogte van een 80 cm van hout is vervaardigd en het bovengedeelte, waarvan nog een 60 cm over was, in tufsteen is gemetseld. De

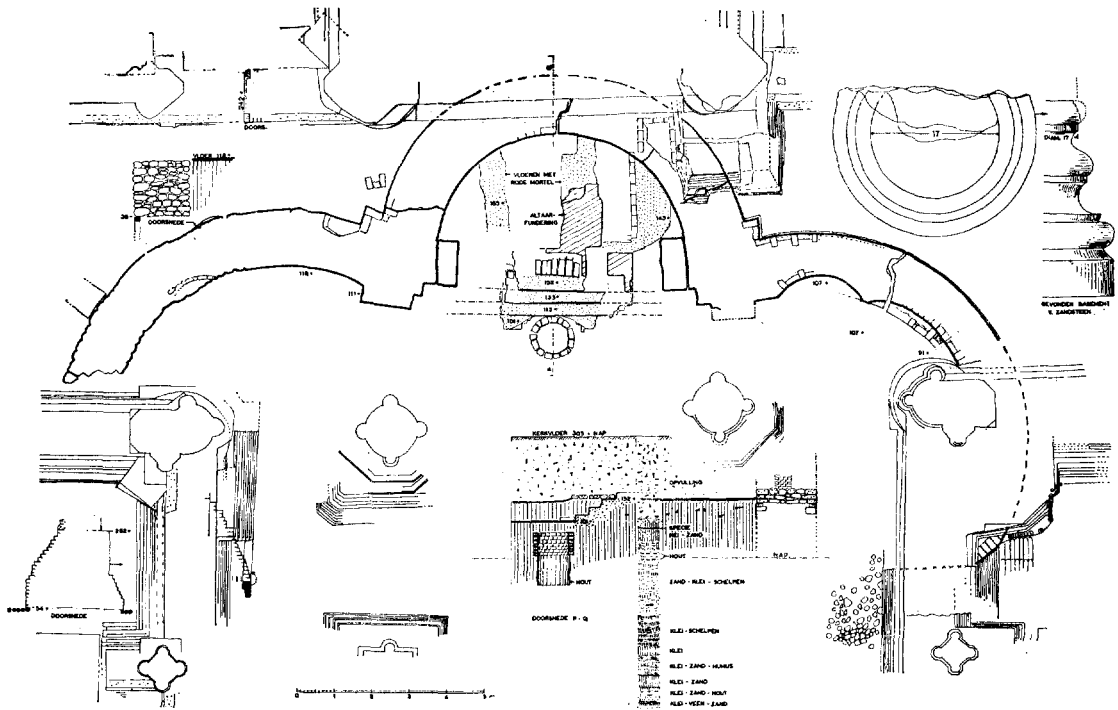

Fig. 2. Fundering van het romaanse koor, schaal 1 : 200.

(Tekening Monumentenzorg naar G. D. van der Heide)

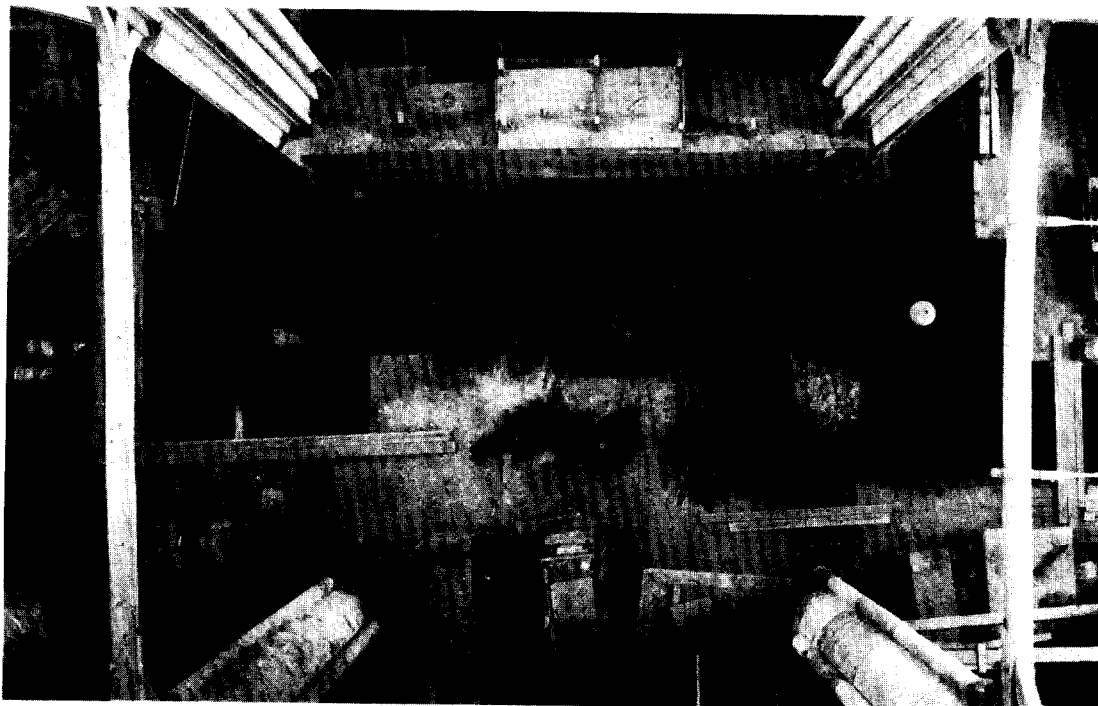
bodem van de put, ongeveer 70 cm beneden N.A.P. gelegen, zal oorspronkelijk vrijwel gelijk zijn geweest met het normale peil van het bodemwater. De put is dus zeker geen echte put geweest maar een piscina voor de altaardienst. Er zijn aanwijzingen dat de trap naar de middenapsis, althans het bewaard gebleven gedeelte, naderhand is verdwenen onder een ophoging van de vloer ten w van de middenapsis tot het vloerpeil in deze apsis.

De triapsidale aanleg vertoont verschillende eigenaardigheden. De straal van de zijapsiden overtreft die van de middenapsis op zijn minst met een halve meter. De wanden van de zijapsiden bleken voorzien te zijn geweest van zeer ondiepe nissen die van de vloer opgingen, maar in de middenapsis was van zulke nissen geen spoor te vinden. Waar de apsiden elkander ontmoeten stuit de ronding van de zijapsiden tegen de resten van de wandpijlers, die in de middenapsis ontbreken. Wel vond men in de monding van de middenapsis beneden vloerpeil, losstaande van de wand, aan weerszijden een massief van vrij onverzorgd tufsteenmuurwerk, waarvan de bestemming onduidelijk is gebleven. Gezien de

ongelijkheid van de apsiden en de onvolledig bewaarde omtrek van de noordelijke en de zuidelijke blijft de configuratie van de romaanse koorpartij voor ons een onoplosbaar raadsel. Pogingen om meer overblijfselen van de romaanse funderingen te vinden zijn vruchteloos gebleven: bij het bouwen van het kerkship van periode II schijnt men van de romaanse grondslagen weinig te hebben gespaard.

Periode II

In 1961 werden in de westelijke helft van het hoge koor de funderingen en ook geringe resten opgaand werk blootgelegd van een driezijdig gesloten voorafgaand koor van een eenvoudige gedaante (fig. 1 en 3, afb. 9), opgetrokken in baksteen van het formaat 32/33 x 15.5/16x8 cm. Wat er nog aan lagen opgaand werk voorhanden is vertoonde een uitwendige bekleding met tufsteen. De zwaarte van de fundering is zodanig dat niet alleen de muren maar ook de steunberen erop konden worden geplaatst. Voor de restauratie was al te constateren dat de muren van het dwarschip tot een hoogte van ongeveer 13 m aanmerkelijk ouder moesten zijn dan daarboven.

Afb. 5. De fundering van het romaanse koor.

(Foto Monumentenzorg 1961)

Afb. 6. Piscina voor de middenapsis van het romaanse koor.

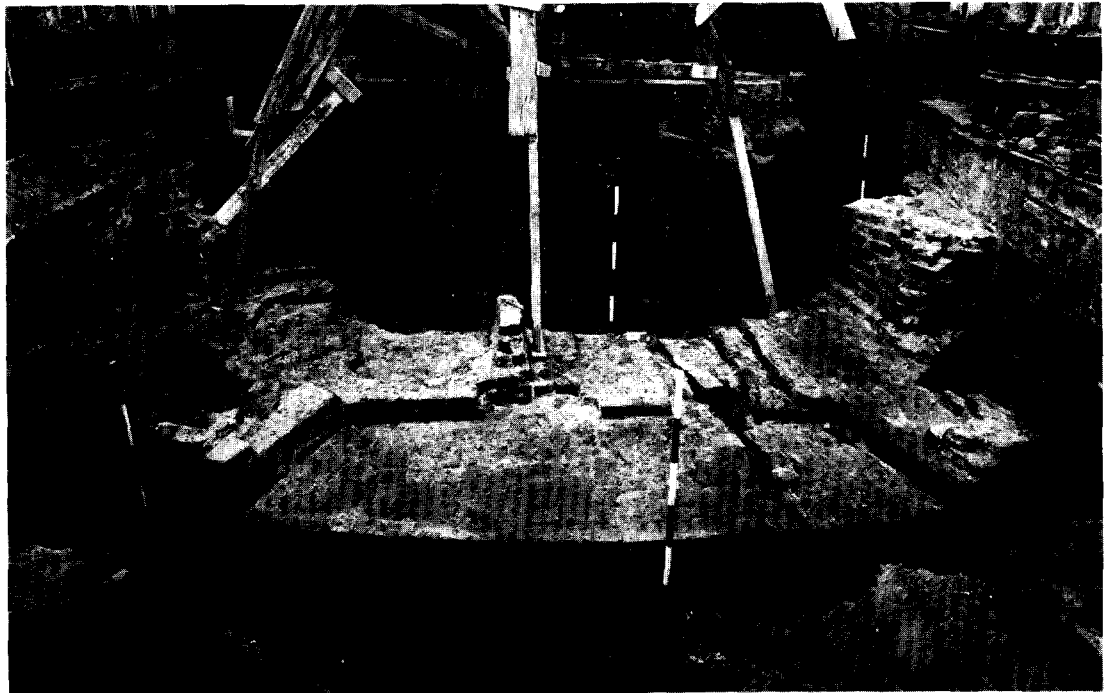
(Foto Dienst IJsselmeerpolders)

Afb. 7. Zuidelijke torenwand met dichtgezette boog van de eerste gotische kerk en gewelfmoe-
ten uit de eerste en laatste gotische periode.
(Foto Monumentenzorg 1959)

Afb. 8. Oostwand van de zuiderdwersarm van de eerste gotische kerk met dichtgezet venster en res-
tant van een muraalboog.
(Foto Monumentenzorg 1959)

Afb. 9. Fundering van het eerste gotische koor.

(Foto Monumentenzorg 1961)

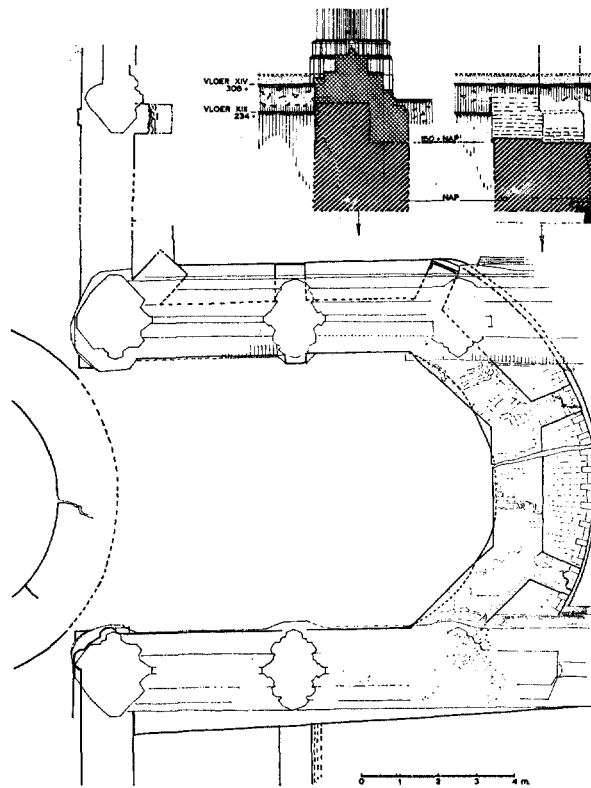

Fig. 3. Fundering van het eerste gotische koor, schaal 1 : 200.
(Tekening Monumentenzorg naar G. D. van der Heide)

Nu kon men vaststellen dat de funderingen van het dwarschip homogeen zijn met die van het eerste gotische koor en dat de eerste 13 m van de muren uit dezelfde of iets kleinere baksteen zijn opgetrokken als de funderingen met een oorspronkelijke buitenbekleding van tufsteen.

In de eerstvolgende jaren kwamen voor en na belangrijke delen aan het licht van funderingen die hebben behoord tot de buitenmuren van het eerste gotische kerkship (fig. 1), alle uitgevoerd in baksteen van hetzelfde grote formaat als die van het juistgenoemde koor en het dwarschip. De zijbeuken hebben doorgelopen langs de flanken van de toren en met de benedenruimte van de toren in open verbinding gestaan door middel van bogen die veel later zijn dichtgemetseld (afb. 7). Het was duidelijk dat toren en de zijbeuken van het oudste gotische schip tot een en dezelfde bouwperiode hebben behoord. Dit wordt bevestigd door het materiaal: overal een baksteen van ongeveer 32 x 15/16 x 8 cm of een weinig kleiner met een buitenbekleding van tufsteen die

hier en daar nog even boven de eigenlijke funderingen werd aangetroffen en die de hele toren kenmerkt.

Wat de buitenomtrek van de eerste gotische kerk aangaat kunnen wij het volgende opmerken: In de hoek tussen koor en zuiderdwarspand ligt de fundering van een rechthoekige ruimte, zonder enige twijfel de sacristie, in de hoek van dit dwarspand en de zuiderzijbeuk de fundering van een traptoren. In de hoeken die het noorderdwarspand maakt met koor en zijbeuk liggen de funderingen van diagonaal gerichte steunberen, steunberen die geplaatst waren daar waar zij weinig reden van bestaan hebben en waar men ze ook zelden aantreft. De fundering van de zuiderzijbeuk vertoonde sporen van een ingang, sporen van wandcolonnaten waren aan de binnenzijden van de lange zijbeuksfunderingen te onderscheiden. Aan de noordzijde van de toren ligt een zwaar funderingsblok naast de westelijke hoek. Deze fundering moet een trapkoker hebben gedragen die leidde naar een nog aanwezige, dicht-

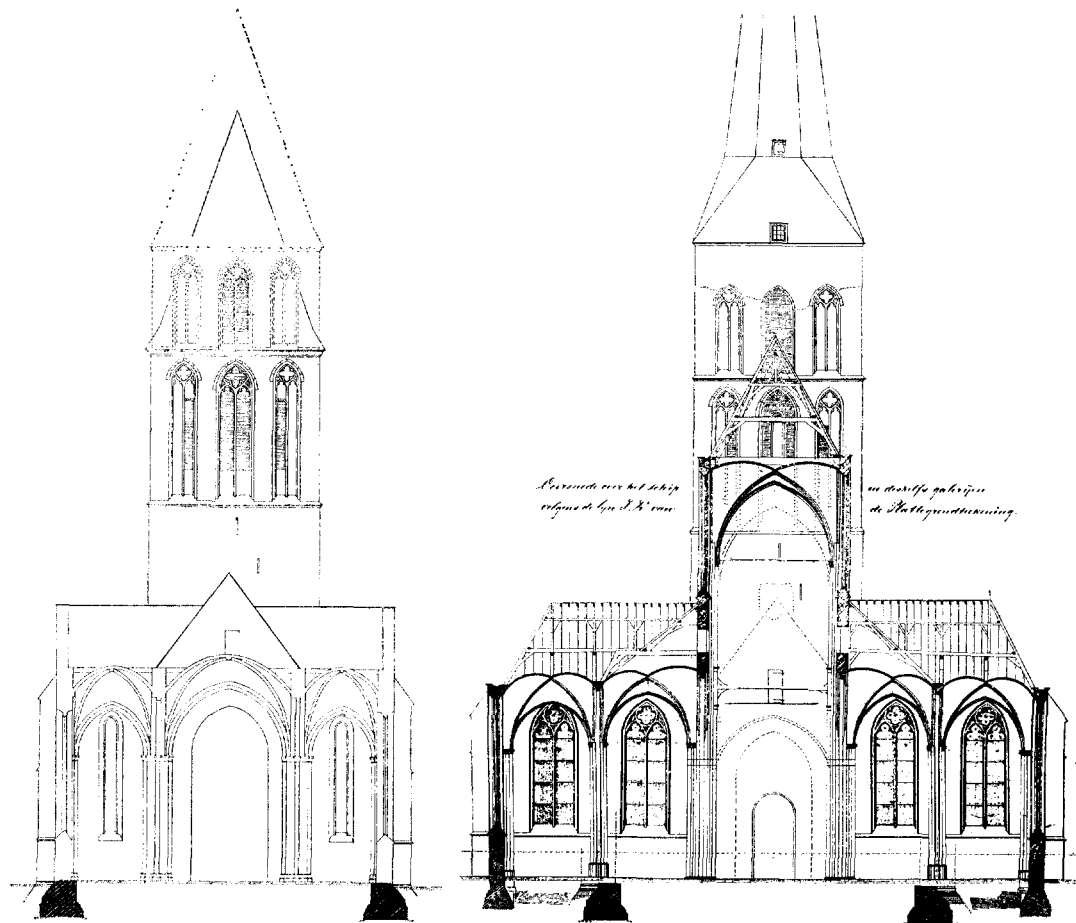

Fig. 4. Dwarsdoorsnede over het schip: Links reconstructie van de eerste gotische kerk (bij de toren is met stippellijnen de latere verhoging aangegeven); rechts de bestaande basilicale kerk.

(Tekening Monumentenzorg, bewerkt naar P. Bondam)

gezette toegang tot de trap in de noordmuur van de toren. Een vulstuk in de noordergevel van het dwarsschip verraad dat daar een brede ingang is dichtgezet. Een bijzonderheid van het koor en het dwarsschip uit periode II is de omgaande zitbank langs de wanden waarvan gedeelten aan het licht kwamen. Deze bestond uit afgepleisterd baksteenmetselwerk gedekt door platen tufsteen die met een bol profiel overstaken.

Niet alleen de omtrek van de kerk van periode II is goed gedocumenteerd, ook aangaande de opstand is het voornaamste bekend. Van groot belang is dat althans de muren van het dwarsschip voor een groot deel nog die van periode II zijn, al heeft men in periode V het oude werk dat men handhaafde nogal mishandeld, en voor een deel inwendig afgekloufd en voor een ander deel door

bemetseling verzwaaard. De oorspronkelijke muren kwamen tevoorschijn, zij het teruggekapt, waardoor de oude travee-indeling werd vastgelegd alsmede het beloop van de gewelven langs de wanden. De uiterste vakken van de oostelijke muren bleken nog dichtgemetselde vensters te bevatten, waarvan vooral het venster in het zuiderdwarsspannd betrekkelijk heel volledig tevoorschijn kwam (afb. 8 en 14). In periode V heeft men bij inwendige verzwaring van de zuidmuur van het dwarsschip een nis gevormd om een oudere wandschildering die in vrij sterk beschadigde toestand bewaard is gebleven: de figuur van een mannelijke heilige met zwaard.

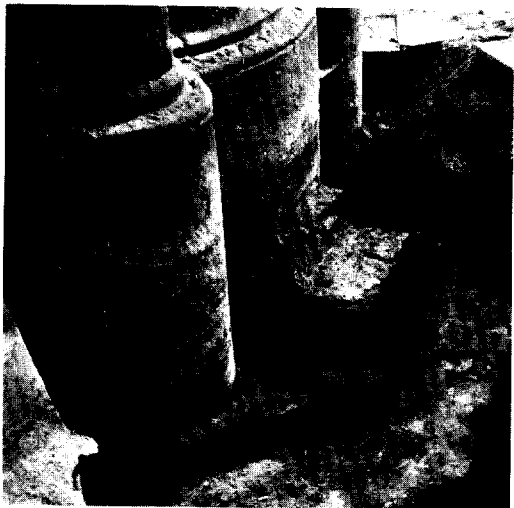
Het verwijderen van witsel- en pleisterlagen leidde tot de zekerheid dat de beide met colonnetten bezette zuilen op de westelijke hoeken van

Afb. 10. Interieur naar het oosten voor de restauratie.
(Foto Monumentenzorg 1952)

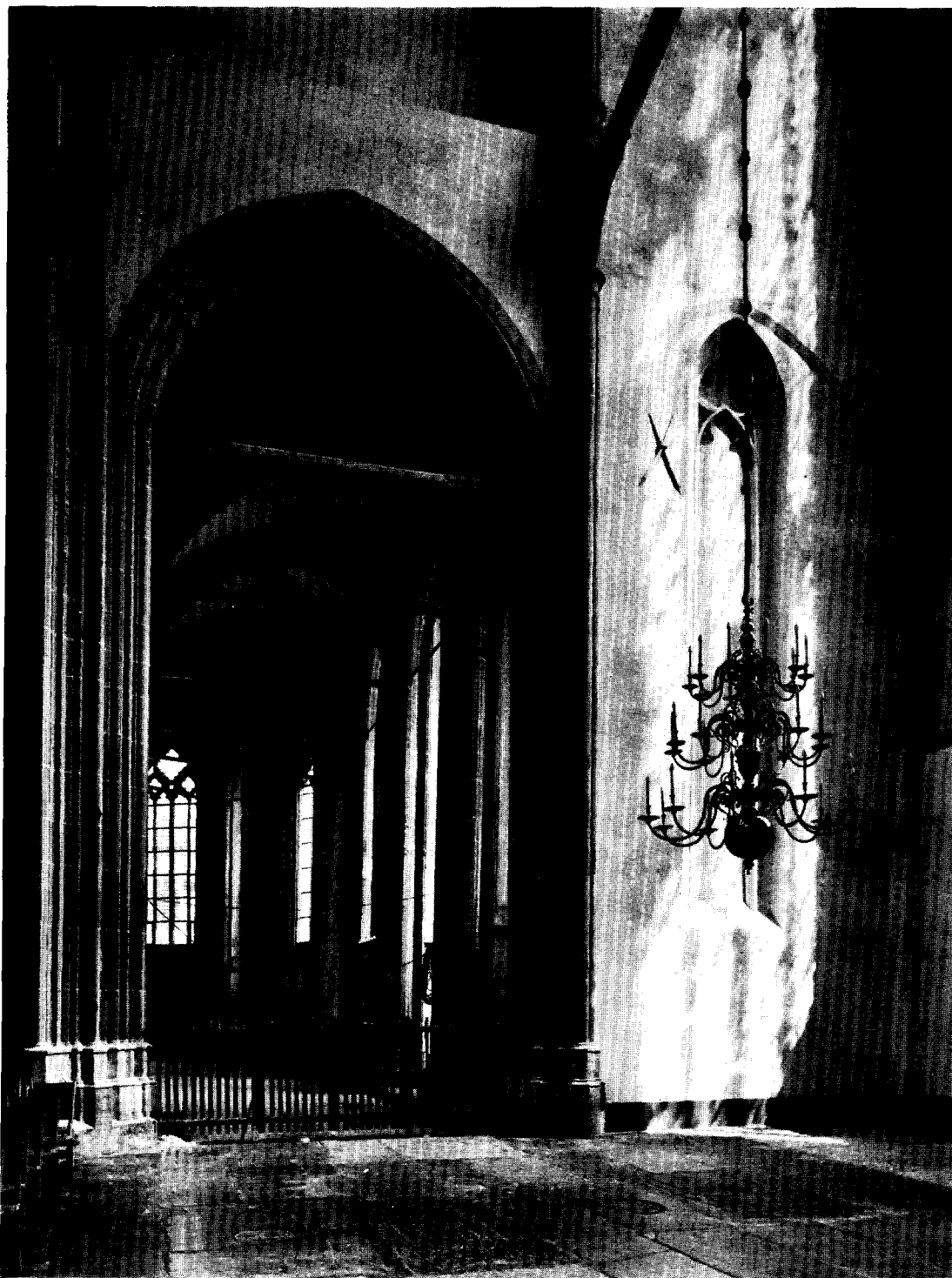
Afb. 11. In oorsprong vierkante pijlers van het eerste gotische schip. Kapitelen afgehakt.
(Foto Monumentenzorg 1962)

Afb. 12. Basement van de noordwestelijke kruisingspijler, van de eerste gotische kerk.
(Foto W. Alkema 1963)

Afb. 13. Basement van de zuidwestelijke kruisingspijler, van de eerste gotische kerk.
(Foto Monumentenzorg 1963)

Afb. 14. Kooromgang gezien uit de zuiderdwarsarm na restauratie.

(Foto Monumentenzorg 1972)

Ab. 15. Schip na de restauratie.

(Foto Monumentenzorg 1972)

Afb. 16. Interieur naar het oosten na de restauratie.

(Foto Monumentenzorg 1972)

het kruisingsvak en de zuilvormige gedeelten van vreemd gevormde pijlers aan weerszijden (fig. 1, C) tot 4 à 7 m hoogte nog tot periode II teruggaan, zij het ook dat de basementen (afb. 12-13) in een latere periode zijn hersteld en daarbij gewijzigd, en voorts dat de nagenoeg vierkante pijlers van het middenschip (afb. 11) behoudens een latere verhoging nog volledig die van periode II zijn. Deze forse pijlers bestaan uit een kern van baksteen — formaat 32 x 15 x 8,5 en een omanteling van tufsteen, alles op basementen van trachiet. Oorspronkelijk hebben zij een zuiver vierkante gedaante bezeten. Eerst in periode V zijn de hoeken schuin afgekapt, maar de grote vlakken behielden hun oorspronkelijke pleisterlagen. Op een hoogte van 7.20 m uit de oudste vloer, 6.90 m uit de bestaande, vond men ruw afgehakte banden van trachiet, kennelijk oorspronkelijk de kapiteellijsten die rondom gaan. Alleen van het meest westelijke paar is alles wat zich boven de basementen bevindt in zandsteen uitgevoerd en het werk van een restauratie, die naar wij menen in de 16de eeuw is uitgevoerd toen de verzakking van de toren een enorme ontwrichting van het schip veroorzaakt had.

Dat het schip van periode II een halleschip is geweest staat vast doordat de gewelven moeten hebben nagelaten op de buitenzijden van de toren (fig. 4 en afb. 7). Doordat de toren bijna 1.50 m is gezakt ten opzichte van de eigenlijke kerk bevinden deze moeten zich nu op een veel lager peil dan de plaats van de oorspronkelijke gewelfaansluitingen. De zijbeuken eindigen sinds het eind van de 17de eeuw bij de oostelijke torenhoeken, zodat hun gewelfmoeten, zowel die van periode II als van periode V, duidelijk zichtbaar zijn in het baksteenwerk van de torenflanken ter plaatse waar die flanken schuil gingen achter de westelijke einden van de zijbeuken. De moet van het middenschipsgewelf achter het orgel is bij de restauratie tevoorschijn gekomen.

Ook ten aanzien van de bekapping van de hallekerk van periode II beschikken wij over belangrijke gegevens. Het dak van het middenschip heeft een moet nagelaten op de oostzijde van de toren. In de flanken van de toren geeft de horizontale scheiding tussen baksteenwerk en tufsteenbekleding en een reeks gaten voor de daksparran (afb. 7) aan dat de meest westelijke zijbeukvakken van periode II lessenaardaken bezaten, oplopend tegen de toren. Dat zich over de zijbeukvakken ten o daarvan zadeldaken hebben uitgestrekt evenwijdig aan de middenkap lijkt ons zeer onwaarschijnlijk; zelfs als deze zadeldaken

met dakschilden op het westen eindigden moeten zij een weinig geslaagde combinatie hebben gevormd met de lessenaardaken tegen de zijden van de toren. Dit leidt tot een reconstructie met dwarsdaken over elk van de vakken als voorgesteld op fig. 4 en 9. Een aanwijzing in deze richting, als men wil een bevestiging van deze reconstructie is te vinden in het feit dat de moet van een vorstpan te zien is op de zuidmuur van de toren rechts boven het sparregat in het midden van de rij van vijf. Dwars in de lessenaarkap moet dus een dwarskap hebben gesneden, waarschijnlijk al in periode II al is dat niet bewijsbaar.

Het is zeker een vreemde zaak dat in de hallekerk tussen transept en schip zuilen en muurzuilen bezet met colonnetten hebben gestaan, opgebouwd van forse blokken zandsteen, trachiet en tufsteen, en dat middenschip en zijschepen worden gescheiden door nogal brute vierkante pijlers met wat magere colonnetten tegen het midden van de brede zijden, uitgevoerd in klein materiaal. De tegenstelling schijnt te wijzen op een stilstand in het werk, en een voortzetting met enigszins beperkte middelen. Dit denkbeeld vindt steun in het feit dat er aan weerszijden een bouwnaad te constateren viel in de buitenmuur-fundering van het meest oostelijke vak van het schip (fig. 1). Wij nemen dan ook aan dat het ontwerp voor de hallekerk van periode II in twee fasen tot stand is gekomen, dat in de eerste fase koor en dwars-schip werden opgetrokken, en in de tweede alle overige delen na opgeven van het oorspronkelijke voornemen de kostbare zuilarcaden ook in het schip door te zetten. Behoudens deze wijziging is de hele hallekerk kennelijk volgens het oorspronkelijke ontwerp voltooid met inbegrip van de toren (afb. 30), het enige deel dat volledig bewaard is gebleven, zij het ook veel later verhoogd met de vierde geleding. De reconstructies van fig. 1, 4 en 9 geven naar wij vertrouwen een denkbeeld van de gedaante van de hallekerk dat in alle hoofdzaken behoorlijk is gedocumenteerd.

Periode III

De hallekerk was zeker nog geen eeuw oud toen het besluit viel om het vrij kleine priesterkoor te vervangen door het nog bestaande basilicale koor met omgang en kapellenkrans (fig. 5).

Ontgravingen hebben geleerd dat de beide oostelijke kruispijlers en twee pijlerparen die daarop volgen zijn opgetrokken op de zware fundering van het koor uit periode II. Voor het overige werden nieuwe funderingen aangelegd. Dat de

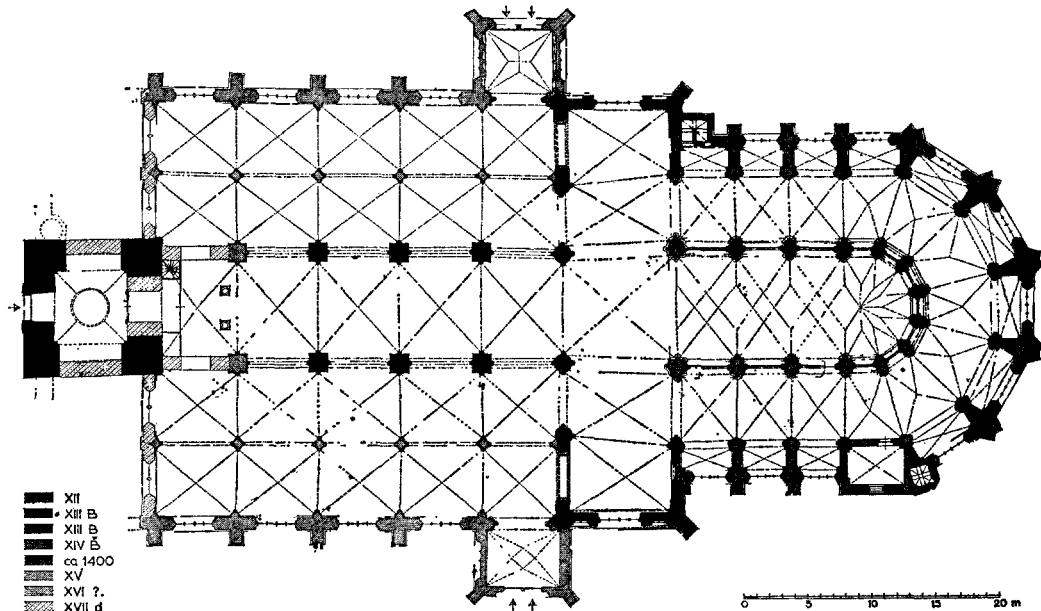

Fig. 5. Plattegrond met overzicht van de bouwperioden, schaal 1 : 600.

(Tekening Monumentenzorg naar P. Bondam)

pijlers van het middenkoor gedeeltelijk op oude en al eerder belaste funderingen staan die bestemd waren geweest voor een heel andere en in ieder geval veel lagere opstand dan het nieuwe koor moest wel leiden tot ongelijke zettingen. Daarvan is men zich kennelijk wel bewust geweest. De nieuwe fundering onder de acht oostelijke pijlers is bijzonder degelijk uitgevoerd, en na ongeveer zes eeuwen kon men constateren dat de ontwrichting niet buitengewoon ernstig is: het westelijke deel van het middenkoor is wat meer gezakt dan het oostelijke maar de onderlinge afwijkingen zijn binnen de perken gebleven. Voor alle zekerheid heeft men bij de jongste restauratie wel een ringverankering van gewapend beton om de voet van de koorlantaarn aangebracht. Verreweg de sterkste zettingen hebben zich voorgedaan in de krans van kapellen.

Het muurwerk van het koor (afb. 3-4) is uitgevoerd in baksteen, beneden in hoofdzaak van het formaat 26/27x13x5/6 cm, aan de koorlantaarn krimpend tot 25x12x6 cm. De buitenzijden waren bekleed met tufsteen. De tufsteenbekleding van de kapellenkrans was in de vorige eeuw vervangen door een baksteenbeklamping die bij de restauratie weer door tufsteen is vervangen. De tufsteenbekleding van de koorlantaarn werd door Gosschalk in de jaren 1882-1892 vervangen door een bekleding van zandsteen behalve aan de trap-

toren in de hoek met de noordertranseptarm (afb. 32). De zandsteen aan de buitenzijde van de koorlantaarn is gehandhaafd bij de restauratie.

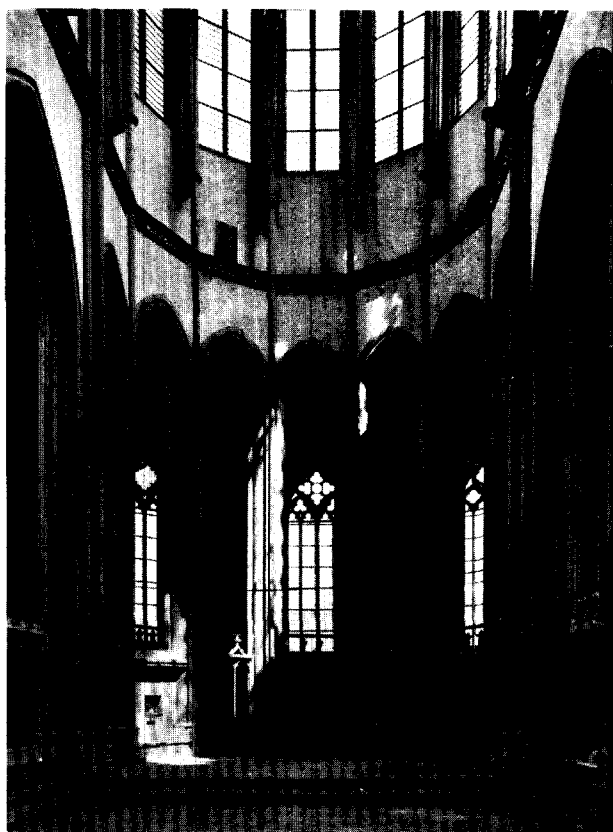
Van de kapelvensters is er maar een in hoofdzaak origineel, namelijk het voor drieluik van de eerste kapel noordzijde (afb. 23). De overige waren alle restauratiewerk van Bondam. In de laatste fasen van de jongste restauratie zijn deze door geheel nieuwe vensters vervangen. De vensters van de koorlantaarn zijn door Gosschalk volledig in zandsteen vernieuwd. Hij heeft gepoogd het merkwaardige flamboyante tracerwerk, afgebeeld op Bondams tekeningen uit 1861, zo goed mogelijk te kopiëren, maar de kopieën zijn ver van zuiver.

De vrijstaande pijlers in het koor zijn tot de scheibogen in trachiet, de scheibogen en al het overige steenhoutwerk binnen de koorlantaarn in een fijnkorrelige tufsteen uitgevoerd, behalve de ribben van het gewelf waaraan, naast de tufsteen, van oost naar west in steeds toenemende mate baumbergersteen is verwerkt. Het profiel van de bogen tussen omgang en kapellen is tot ongeveer 4 m boven de vloer in trachiet gehouden, daarboven is het doorgezet in baksteenwerk met speklagen van zandsteen.

De beide forse pijlers op de hoeken van middenkoor en transept vertonen een profiel dat afwijkt van hetgeen men mag verwachten voor nor-

Afb. 17. Noordzijde van het koor na restauratie.

Afb. 18. Koor na restauratie.

Afb. 19. Koorsluiting, gezien uit de omgang na restauratie.

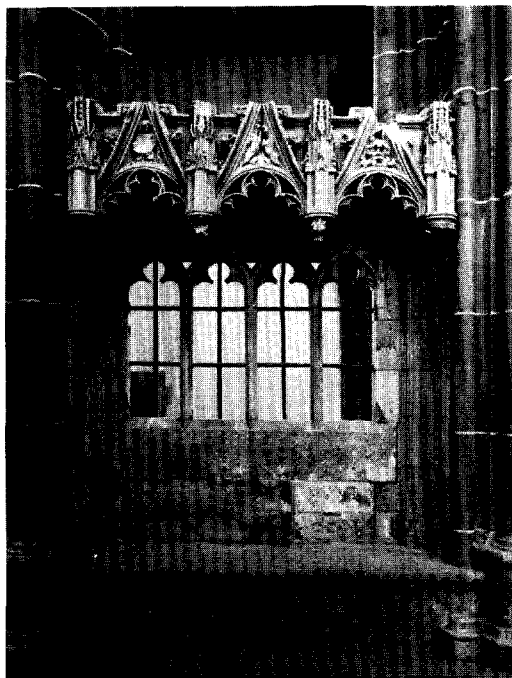
(Foto's Monumentenzorg 1972)

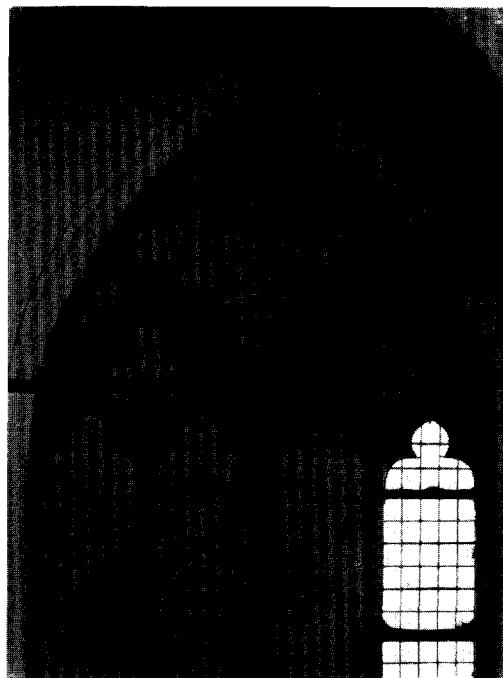
Afb. 20. Tracering in de noordwand van de middelste straalkapel. (Foto Monumentenzorg 1966)

Afb. 21. Tracering in de zuidwand van de middelste straalkapel. (Foto Monumentenzorg 1966)

Afb. 22. Sedilia aan de zuidkant van het hoogkoor. (Foto Monumentenzorg 1972)

Afb. 23. Tracering in de noordwand van de eerste koorkapel aan de noordzijde. (Foto Monumentenzorg 1957)

male kruispijlers (fig. 1, D). Volgens hun doorsnede zijn het veeleer gerekte herhalingen van de overige koorpijlers dan zuivere kruispijlers. In het bijzonder opmerkelijk is dat het profiel geen voorbereiding vormt voor een behoorlijke scheibooch tussen middenkoor en kruisingsvak. Het schijnt dus dat het van de aanvang niet in het voornemen heeft gelegen een nieuw transept te bouwen volgens de architectonische opzet van het basilikale koor.

Buiten de derde kapel zuidzijde bleek de fundering te liggen van een naderhand toegevoegde uitbreiding met driezijdige sluiting die tenslotte weer is afgebroken (afb. 37). In de rechtstanden van het 19de-eeuwse kapelvenster werden overblijfselen gevonden van het gewelf van de verdwenen uitbreiding, aansluitend op een gordelboog waarvan de kruin ongeveer 75 cm onder de kruin van het oorspronkelijke kapelvenster moet hebben gelegen. Ten oosten van de derde kapel bevond zich voor de restauratie een kapel die in enkele details afweek van alle overige. Onderzoekingen in en boven de grond toonden aan dat zij was ontstaan door vereniging van de uitspringende sacristie met een weer terugspringende bovenruimte. Deze werd bereikt door een spiltrap in de z-o hoek die voorts naar de kapruimten voerde, en waarvan belangrijke delen over waren. Een en ander is naar de gevonden gegevens zo goed mogelijk in de oorspronkelijke toestand gerestaureerd. De bovenruimte heeft ongetwijfeld gediend voor berging van kostbare voorwerpen, mogelijk ook als „bibliotheek”.

In tegenstelling tot de kap van de koorlantaarn zijn de kappen van omgang en kapellen niet meer de oorspronkelijke. Zij zijn te eniger tijd met gebruikmaking van voorhanden afbraakmateriaal van de oorspronkelijke in gewijzigde gedaante herbouwd.

Onder deze bekappingen bevinden zich overblijfselen van een luchtboogconstructie. Op de ruggen van bakstenen bogen die over de gordelbogen van de omgang naar de voet van de koorlantaarn zijn gespannen rusten de voetstukken van luchtboogstoelen van trachiet (fig. 6 en 7 en afb. 26). Op de bogen liggen overigens stukken gootbodem van trachiet en zandsteen. Sleuven aan weerszijden van de gootholte kunnen hebben gediend voor aansluiting van dakschilden. De goten doorboren de voeten van de luchtboogstoelen. Deze laatste hebben niet alle hetzelfde formaat; de grootste lengte is 115 cm. De geringe afmetingen van de luchtboogstoelen en hun binnenwaartse plaatsing maakt het duidelijk dat zij

verbonden zijn geweest met forse schoorconstructies in de rug waarvan geen overblijfselen meer te vinden zijn. Een poging tot reconstructie van het luchtboogstelsel is afgebeeld in de *Mededelingen van de Rijksadviseurs voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst*, uitgaaf 1921 pl. 101-112, waarvan vooral pl. 109, gesigeneerd: Redtenbacher del. 1877, van belang is. Van betekenis voor de reconstructie is voorts een potloodschets van Redtenbacher, te vinden in het archief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg, notitieboekje Bureau Mulder nr. 21. Een weinig onder de geboorte van een vensterboog van de kooromgang is daar een voeg gemarkeerd met het bijschrift: mit dieser Fuge beginnt an einer Stelle ein vorkragender Stein der vielleicht den Strebebogen entspricht.

Voor zo ver wij weten bestaan er geen oude afbeeldingen van de kerk met lichtbogen om de koorlantaarn behoudens één uitzondering. Die uitzondering is het gezicht op Kampen over de IJssel gezien in de *Civitas Orbis Terrarum* van Braun en Hogenberg. Deze prent geeft overigens een sterk mistekende voorstelling van de Bovenkerk. De vogelvluchtprint van de stad in hetzelfde werk beeldt de massa van de kerk veel juister af, en nu zonder lichtbogen.

Er zijn twee mogelijkheden: of het luchtboogstelsel is nooit volledig tot uitvoering gekomen, of het is al vroeg weer gesloopt. Dit laatste schijnt ons verreweg het meest waarschijnlijk. Niet alleen de verzakkingen zullen het luchtboogstelsel hebben geruïneerd, het luchtboogstelsel moet bovendien zijn eigen ondergang hebben verhaast door het muurwerk van de kapellenreeks buitenwaarts te persen.

Naar ons inzicht is het basilikale koor een architectonische eenheid. Toch zijn er in details sporen van stijlevolutie op te merken. Het meest gemelde grotendeels blinde venster van de eerste kapel noordzijde (afb. 23) en de blinde traceringen in de zijwanden van de kapellen (afb. 20 en 21) zijn nog zuiver geometrisch, de vensters van de koorlantaarn zijn flamboyant. Bovendien wijkt het profiel dat de drie grote vensters aan de noordzijde van de koorlantaarn omlijst af van het profiel met het brede hol om alle overige lantaarnvensters. Waarschijnlijk is men begonnen met de noordzijde van de lantaarn, en heeft men bij voortzetting van het werk op een „moderner” profilering willen overgaan. Op verschillende punten treft men in de buitenprofielen vlakke blokken zandsteen aan ter plaatse waar een profiel gewijzigd is voortgezet, niet alleen aan de

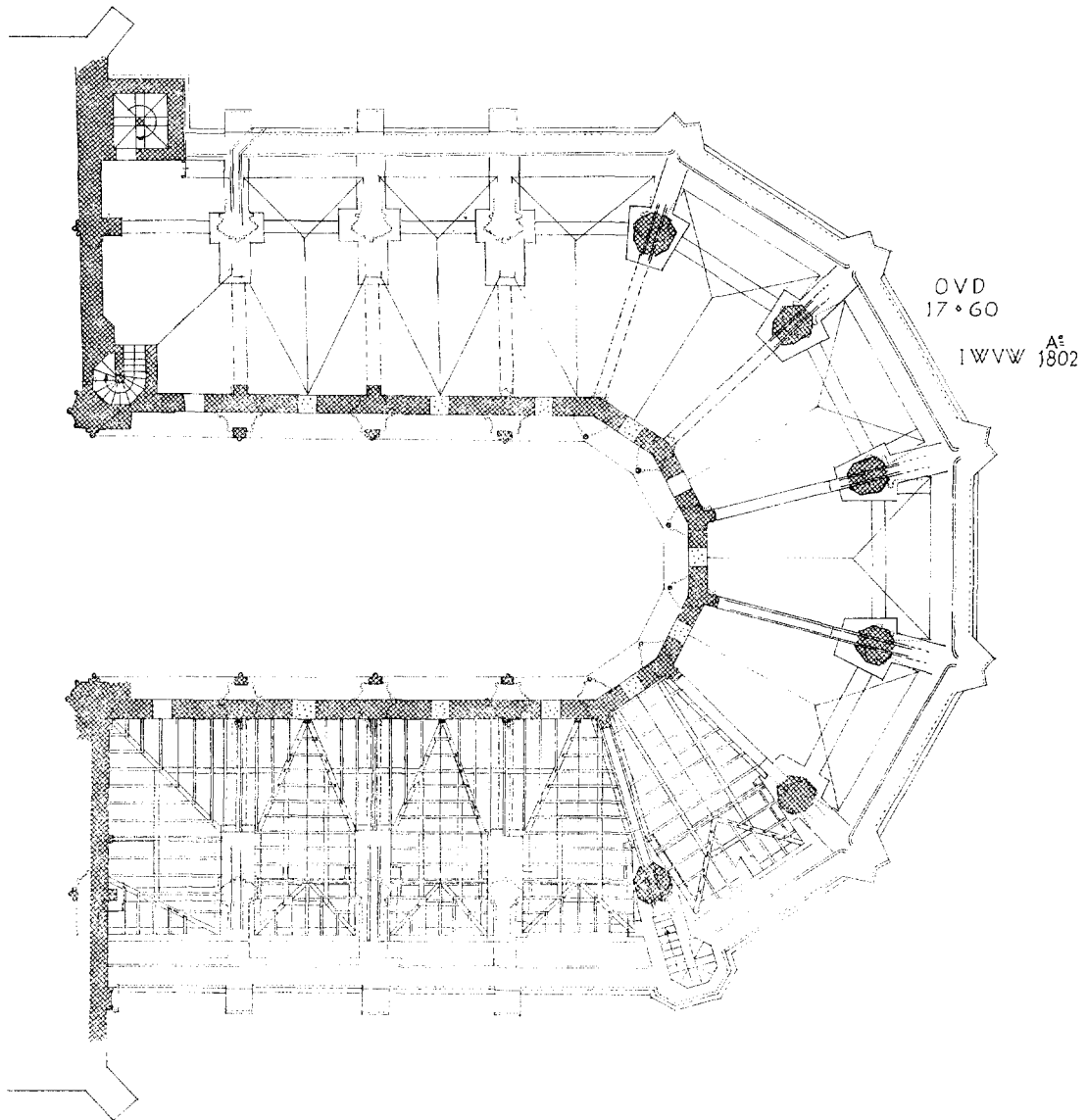

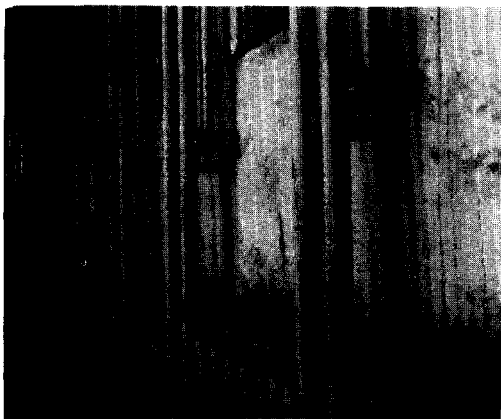
Fig. 6. Plattegrond met kapconstructie van de kooromgang en voetstukken van lichtbogen.

(Tekening Monumentenzorg)

koorlantaarn maar ook in de aangrenzende muurgedeelten van het transept. Redtenbacher tekende in bovengenoemd schetsboekje op een van zulke punten, ter hoogte van de geboorte van de boog van een van de lantaarnvensters, een stuk figuurlijk beeldhouwwerk met het bijschrift: diese Figürchen sind nur am Chor. Waarschijnlijk zijn bij de restauratie van Gosschalk overal zulke stukken beeldhouwwerk vervangen door vlakke blokken.

Overigens merken wij op dat in de oostelijke muren van het dwarsschip zware ijzeren ogen voorkomen, die zeer waarschijnlijk bestemd zijn geweest voor een verankering van de lichtboogstoelen.

De oostzijde van de vierkante traptoren bevat een aanzet voor de deklijst van een stenen balustrade (fig. 7 en afb. 33). Naar dit gegeven is in de laatste fase van de restauratie weer een balustrade aangebracht om de goot van de ka-

Afb. 24. Gereduceerd triforium boven de scheibogen van het koor.
(Foto Monumentenzorg 1962)

Afb. 25. Overblijfsel van een gereduceerd triforium in de zuiderdwersarm.
(Foto Monumentenzorg 1963)

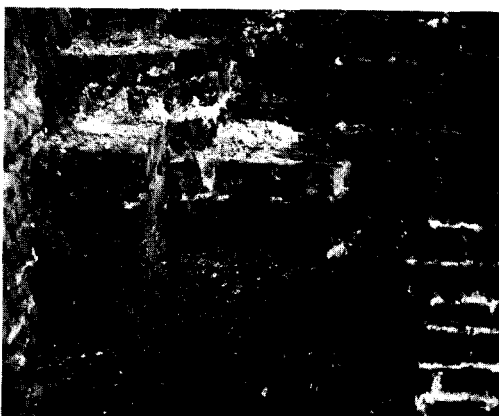
Afb. 26. Voet van een voormalige luchtboogstoel boven de kooromganging.
(Foto W. Alkema 1968)

Afb. 27. Fundering in het westen van de noordbeuk.
(Foto Dienst IJsselmeerpolders)

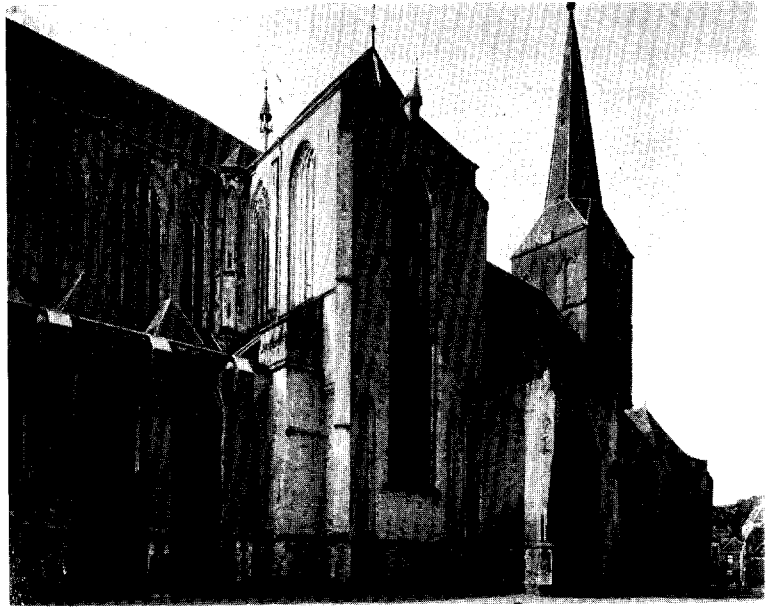
Afb. 28. Zijbeukfundering aan de noordkant van de toren.
(Foto W. Alkema)

Afb. 29. Basement in de noordwesthoek van de noordbeuk.
(Foto W. Alkema)

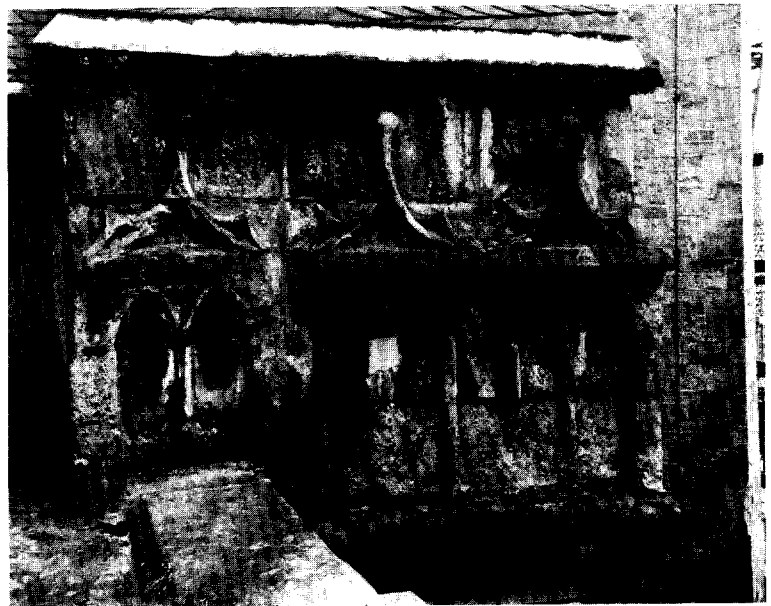
Afb. 30. Toren voor de restauratie. (Foto 1891)

Afb. 31. De kerk uit het noordoosten voor de restauratie. (Foto Monumentenzorg 1919)

Afb. 32. Traptoren tussen koor en noorderdwarsarm. (Foto Monumentenzorg 1962)

Afb. 33. Boogfries en moet van een balustrade aan de traptoren tegen de oostgevel van de noorderdwarsarm. (Foto Monumentenzorg 1962)

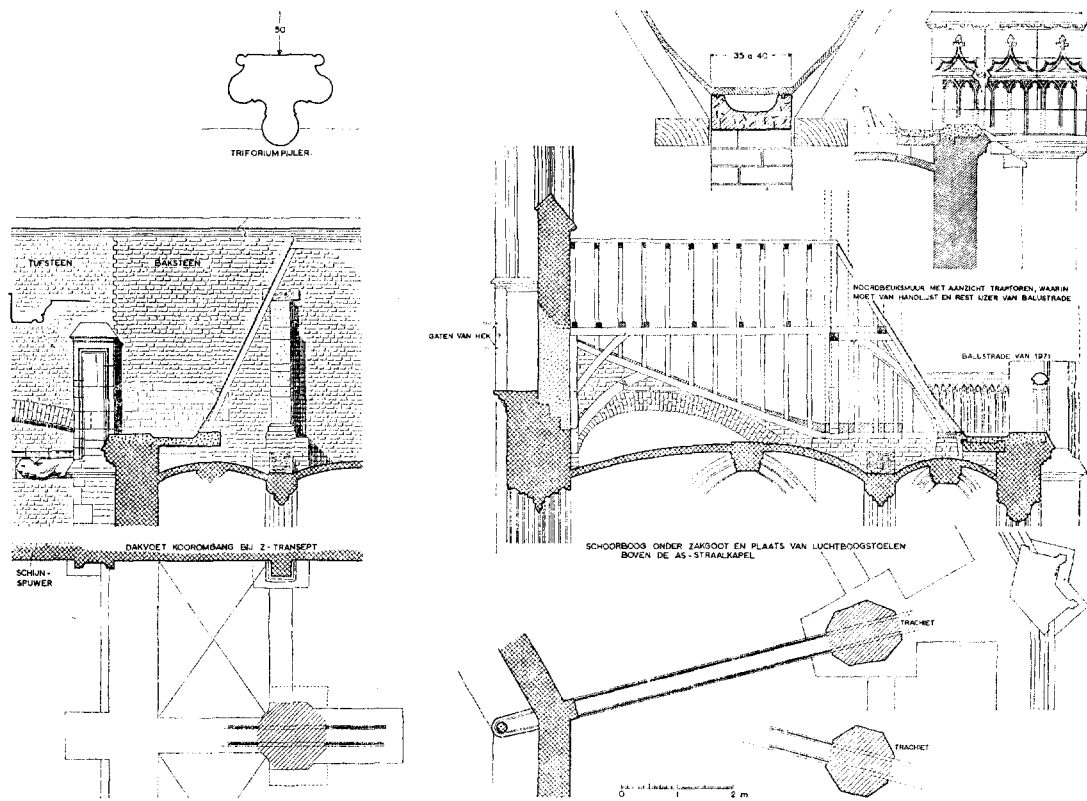

Fig. 7. Schoorbogen en andere details boven de kooromgang.

(Tekening Monumentenzorg)

pellensrij. Het zal oorspronkelijk wel de bedoeling zijn geweest ook de lantaarn een balustrade te geven.

Wat het inwendige betreft, met uitzondering van de kapellen die graftomben bevatten zijn de vloeren van het koor weer op hun oorspronkelijke peil gebracht, en zijn de teruggevonden treden hersteld naar het enigszins verhoogde vloerge-deelte in de koorsluiting.

Bij het optrekken van de koorpijlers heeft men rekening gehouden met de eerst naderhand uitgevoerde stenen balustrade om het hoge koor; de kantstijlen maken deel uit van de pijlers en zijn dan ook van trachiet. De balustraden (afb. 18, 19) vertonen verschillen in detaillering en in steensoort. Wij laten hier een bespreking van de balustraden volgen waarbij vier typen worden onderscheiden. De nummering van de vakken begint met het meest westelijke vak aan de noordzijde.

Type A, vertegenwoordigd in de smalle vakken 4 en 6, gekenmerkt door de spitse vorm van de

bogen en zeker het oudste type. De vrijstaande stijlen in rode zandsteen, overigens van tufsteen. Op de kammen ontbreken de fleurons, tegen de pijlers sporen van afgekapte fleurons in trachiet;

Type B, vertegenwoordigd in de vakken 1, 2, 3, 7, 8, 9, 10 en 12. Uitgevoerd in baumbergersteen. Alleen de kam van vak 10 is nog voorzien van de hoge en rijk gedetailleerde fleurons. De kam van vak 2 is vervangen door een houten kopie, de kam van vak 3 voorzien van bladornament;

Type C, vertegenwoordigd in vak 11. Stijlen van trachiet, overigens in tufsteen uitgevoerd, ook de fijn gevormde eindfleurons. Doordat de balustrade van dit vak half op de oudste en half op de jongere fundering staat hebben zich ernstige ontwrichtingen voorgedaan. In de balustrade is een poortje opgenomen dat bij de restauratie oostwaarts werd verschoven.

Type D, vertegenwoordigd in vak 13. Uitgevoerd in baumbergersteen met uitzondering van de lompe zandstenen fleurons die later zijn toe-

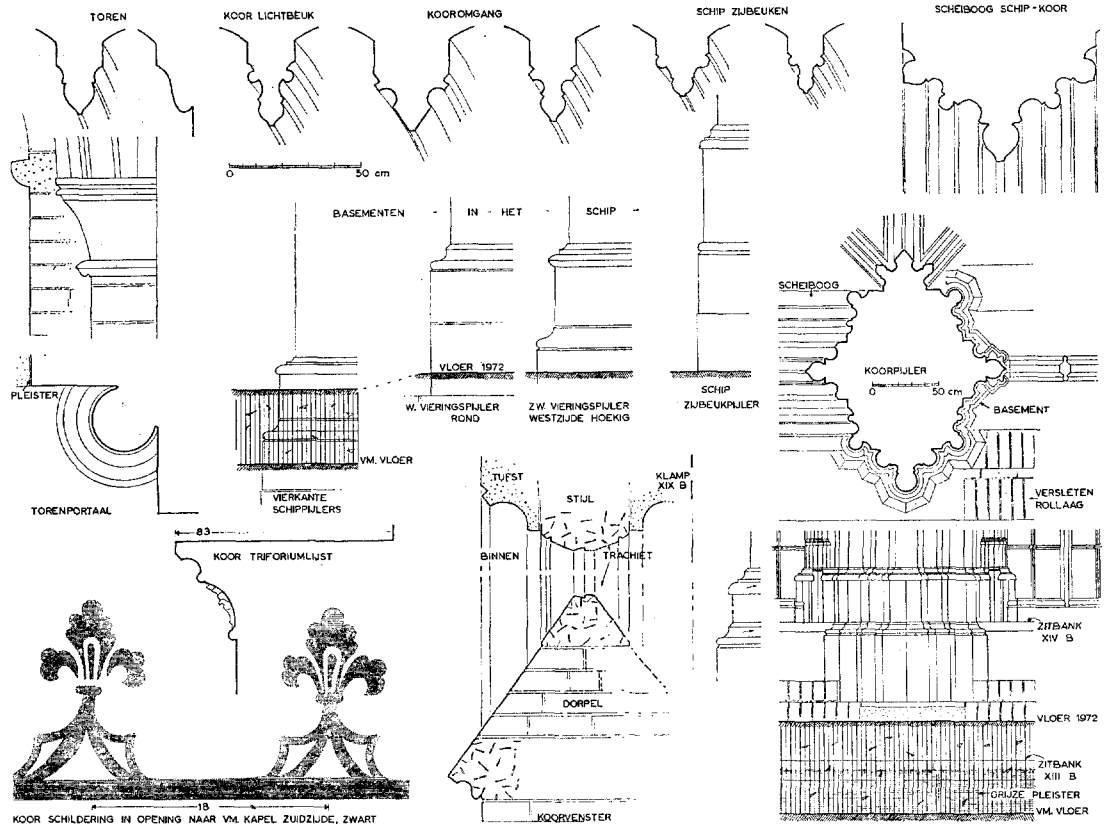

Fig. 8. Profielen.

(Tekening Monumentenzorg)

gevoegd. Kennelijk een navolging van het type B.

Vak 10 bevat voorts de sedilia. Van de oorspronkelijke overhuiving van de sedilia zijn alleen de einden nog voorhanden, welke homogeen zijn met de pijlers. De bestaande overhuiving, die van baumbergersteen is, past in het geheel niet bij de einden (afb. 22).

Vak 5 is gevuld met een massief blok dat aan de zijde van het middenkoor een diepe nis bevat. Het blok vertoont sporen van allerlei verminderingen en van onzorgvuldige herstellingen. Ongewijfeld is het het (eerste) sacramentshuis geweest.

Naar de zijde van het middenkoor zijn de pijlers voorzien geweest van beelden: men vond de haken waarmee zij bevestigd zijn geweest en de ruwe oppervlakken waar de draagstenen en de overhuivingen zijn weggekapt. De opmerksame spouder kan een en ander nog ontwaren.

Het is komen vast te staan dat de terugliggende passage over de scheibogen (afb. 24), een tot het uiterste gereduceerd triforium, nooit van

een balustrade voorzien is geweest. Deze passage heeft een sterke overeenkomst met die in het koor van de Stiftskerk St. Victor in Xanten waar de balustrade een latere toevoeging is.

Het bouwen van het koor betekende dat de oostelijke muren van het dwarsschip uit periode II gedeeltelijk werden weggebroken terwille van de bogen naar de kooromgang. Dit bracht mee dat de scheiding van de traveeën werd verschoven. De oostelijke muren werden hoger opgetrokken en, waar zij bij de koorlantaarn aansluiten, met deze op gelijk peil gebracht. Op de scheiding van de muurvakken werden colonnetbundels geplaatst overeenkomstig die in het middenkoor, men maakte een aanvang met het aanbrengen van een terugliggende passage (afb. 25) overeenkomstig die in het koor, doorlopend achter de juistgenoemde nieuwe colonnetbundels. De passage in het transept kreeg evenwel geen verbinding met die in het koor. De aanwezigheid van de achtkante traptoren noopte tot het maken van een uitmetseling ter plaatse in de passage

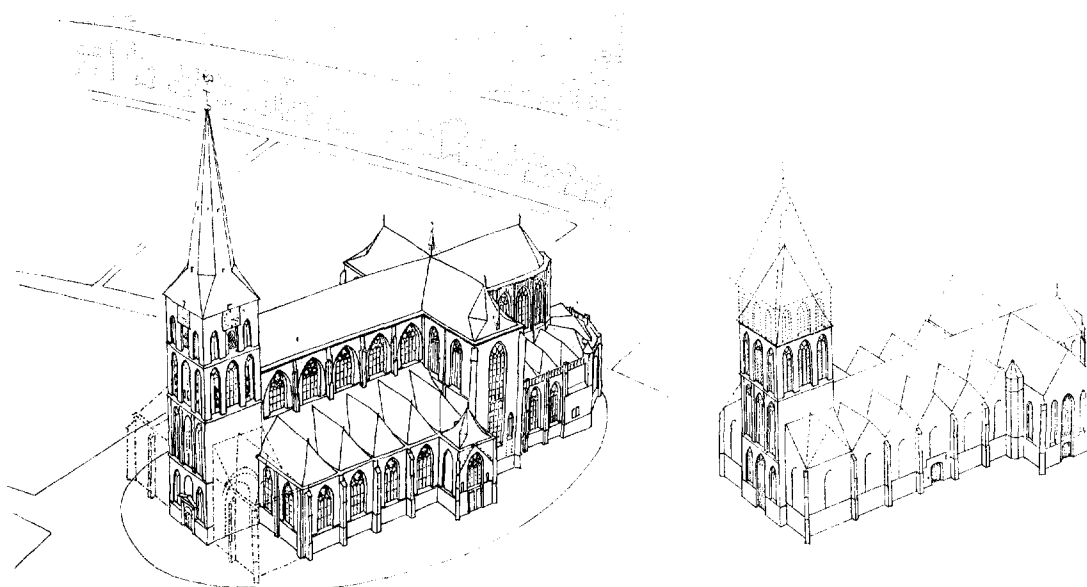
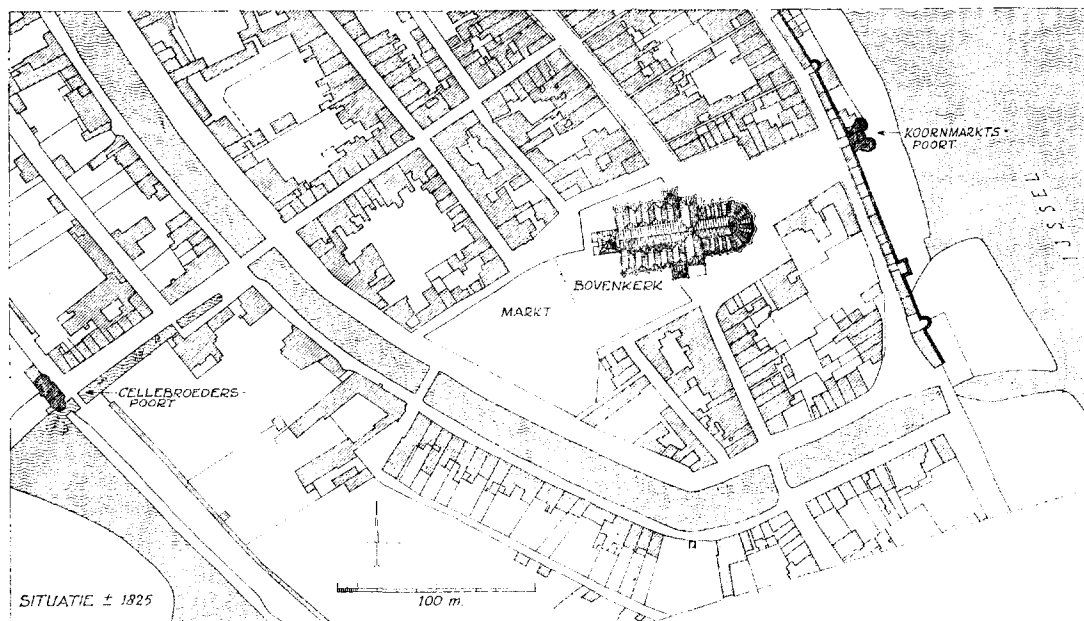

Fig. 9. Situatie omstreeks 1825 en de kerk in haar huidige gedaante naast de reconstructie van de eerste gotische kerk (bij de toren is met stippellijnen de latere verhoging aangegeven).

(Tekening Monumentenzorg)

van het transept. In periode V is de transept-passage voor zover tot uitvoering gekomen weer opgevuld.

Periode IV

In de buitenzijbeuken van het bestaande schip kwamen funderingen aan het licht van dwarsmuren, uitgaande van de buitenmuren, en eindigend in ongeveer vierkante verbredingen. De plaats waar de meest westelijke dwarsfundering ligt bewijst dat de aanleg zich zou uitstrekken voorbij de toren. De funderingen van de dwarsmuren zijn homogeen met die van de zijmuren. Het baksteenmateriaal is vrijwel gelijk aan dat van het koor.

Het is duidelijk dat in deze periode werd gewerkt aan een schip met enkele zijbeuken en rijen kapellen langs die zijbeuken. In een van de kapelhoeken (fig. 1 bij G) was de voet van een schalk met peerkraalprofiel aanwezig (afb. 29). De uitvoering van het ontwerp voor dit schip heeft men al vroeg moeten staken doordat de fundering volstrekt ondeugdelijk bleek; de lange zijmuren zijn min of meer rechtstandig gezakt, maar de dwarsdammen zakten scheef aangezien hun binneneinden werden vastgehouden door de steunbeefunderingen van de oude hallekerk (afb. 27-28 en fig. 1).

Hoever het muurwerk van periode IV was vorderd toen men de uitvoering opgaf is niet meer na te gaan. Wat wel bleek is dat de buitenmuren tot ongeveer 1 m boven de bestaande vloer tot periode IV behoren; tot zover bleken inkassingen aanwezig, die gemaakt zijn na het wegbreken van de dammen tussen de kapellen en waarvan het benedendeel van de bestaande wand-colonnetten deel uitmaakt.

Het ontwerp voor de basiliek van periode IV was nogal ambitieus, immers het moet hebben ingehouden dat de toren uit periode II zou worden vervangen door een meer westwaarts geplaatste toren. De aanleg met de kapellen laat vermoeden dat er luchtbogen waren voorzien, opgaand van luchtboogstoelen die uit de damwanden tussen de kapellen zouden oprijzen.

Periode V

Niet lang nadat de uitvoering van het ontwerp voor periode IV was gestaakt moet het ontwerp tot stand zijn gekomen voor de definitieve verbouwing van het transept en voor het schip met de dubbele zijbeuken. In die tijd was, zoals de heer Fehrmann heeft uiteengezet, de economische bloei van Kampen aan het tanen, en aangezien

de mislukte bouwperiode IV een grote geldverspilling was geweest zal de financiering van periode V moeilijk zijn geworden. In periode V heeft men dan ook alles gehandhaafd wat nog houdbaar was uit voorafgaande perioden, en in de tufsteenbekleding vooral veel afbraakmateriaal verwerkt. Wat die tufsteenbekleding aangaat, deze was bijna volledig verdwenen. Bij de restauratie van het schip en zijn portalen zijn nieuwe bekledingen met tufsteen aangebracht behalve aan de zuidzijde van het hoge middenschip waar de niet oorspronkelijke baksteenbekleding is behouden. Bijzonder geteisterd door verzakking en verwerking waren de beide portalen. Gelijk al werd vermeld is het noordelijke in 1933 gerestaureerd naar de toen geldende beginselen. Het zuidelijke bleek zo wrak dat het in 1966 volledig is gesloopt en vervolgens herbouwd. Daarbij bleek dat in het wijde hol dat ingang en venster omlijst beelden hebben gestaan. Van de balustraden op de zijbeuken waren nog flauwe sporen op de deklijst aanwezig.

Zowel het muurwerk als de bekappingen tonen duidelijk aan dat het dwarsschip eerst is verbouwd en dat daarna het schip werd voltooid. De zware pijlers van het middenschip kregen hun hoekafschuiningen, hun kapitelen werden vlak gehakt, en zij werden in zandsteen verhoogd.

Als een vreemd element in de strakke en sobere architectuur van periode V hebben wij al lang de pijlers beschouwd tussen binnen- en buitenzijbeuken (afb. 34). Van hun acht zijden zijn er vier waarlangs colonnetten omhoog gaan. De basementen zijn geestig gevormd en met zorg uitgevoerd (afb. 35). Alleen de colonnetten aan noord- en zuidzijde, dragers van de gewelfribben, bezitten kapitelen, de andere gaan zonder kapiteel over en de staven van de scheibogen, de pijlerkern vloeit op ongevormde wijze over in gewelfschelpen. Tot even onder de colonnetkapitelen zijn de pijlers opgebouwd uit forse blokken zandsteen van eendere hoogte, dan volgt een verhoging uit dunnere lagen. Het ontbreken van rondomgaande kapitelen is een onvolkomenheid die van ouds als hinderlijk is ervaren, getuige het feit dat bij verwijdering van witsellagen geschilderde ornamentbanden tevoorschijn kwamen (afb. 36). De afwezigheid van omgaande kapitelen is des te vreemder omdat de basementen vrij hoog zijn.

Dit alles geeft ons de overtuiging dat deze pijlers oorspronkelijk niet zijn gemaakt voor de huidige plaats, maar daarvoor pasklaar werden gemaakt, en bij die gelegenheid de zijdelingse

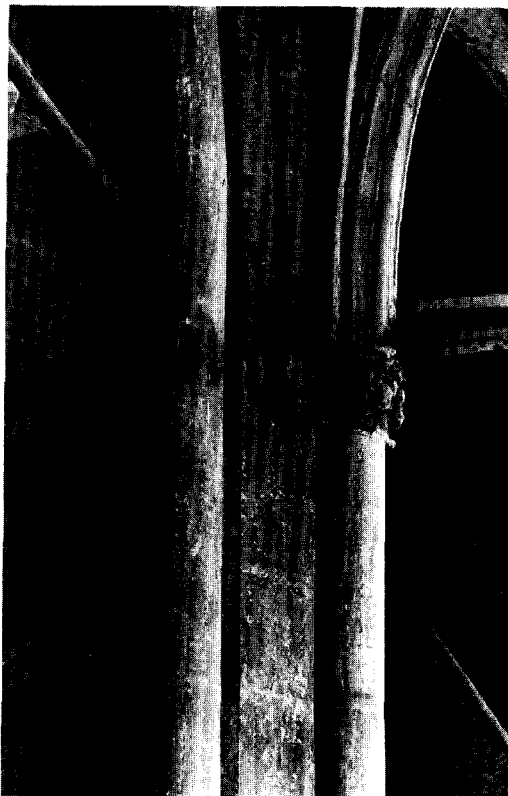

Afb. 34. Zuidbeuk naar het westen na restauratie.

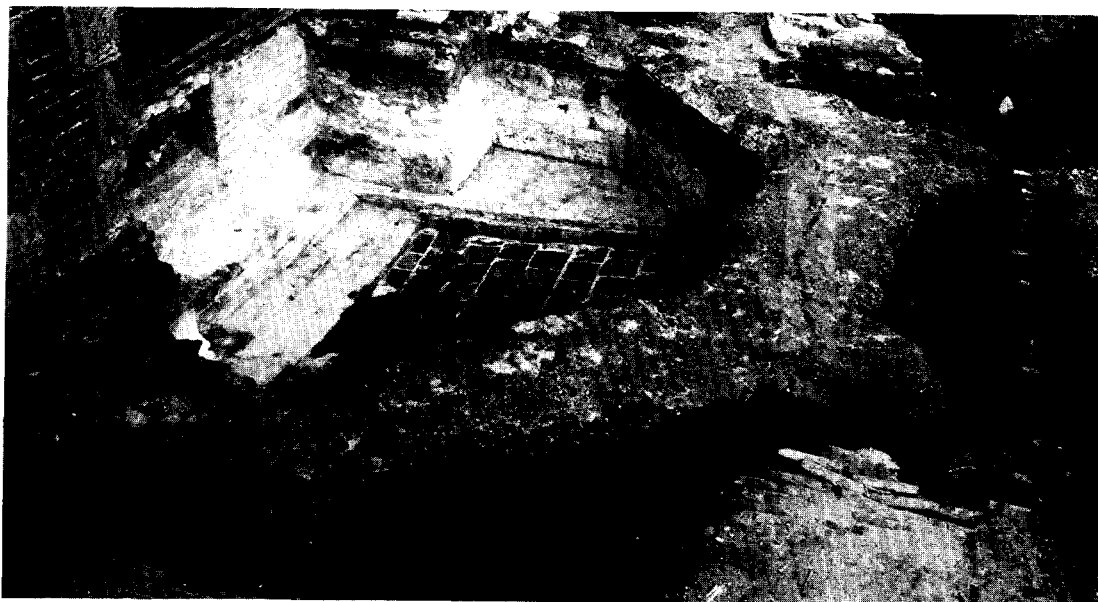
(Foto Monumentenzorg 1966)

Afb. 35. Basement van een der zuidelijke zijbeukpijlers op de fundering van de eerste gotische kerk.
(Foto Monumentenzorg 1963)

Afb. 36. Kapiteel van een der zijbeukpijlers.
(Foto Monumentenzorg 1962)

Afb. 37. Fundering tegen de derde kapel aan de zuidkant van het koor. (Foto Dienst IJsselmeerpolders)

colonnetapeelstukjes hebben gekregen. Deze colonnetapeelstukjes stemmen overeen met de overige van het schip, en bezitten evenals die ronde dekplaten. De oudste colonnetapeelstukjes met ronde dekplaten komen voor in de koorlantaarn. Naar onze overtuiging is er maar één plaats waarvoor de pijlers oorspronkelijk bestemd zijn geweest: het middenschip van periode IV dat nooit tot uitvoering kwam. In afwachting van die uitvoering zullen zij alvast zijn gehouwen. De steenhouwersmerken op de pijlers komen voor een groot deel ook voor elders in schip en dwars-schip. Onze stelling geldt dus onder het voorbehoud dat er maar een beperkte tijd is verlopen tussen het opgeven van het ontwerp voor periode IV en de uitvoering van periode V. Wij voegen hieraan toe dat naar ons inzicht de basementen van de wandpijlers in de zijbeuken min of meer vrije navolgingen zijn van de basementen van de vrijstaande pijlers.

Men heeft ernaar gestreefd de eenmaal begonen delen in de kortst mogelijke tijd onder de kap te krijgen, en pas naderhand, naarmate de middelen beschikbaar kwamen, de gewelven uitgevoerd. Dit geldt niet voor de Bovenkerk alleen. Wat het middenschip aangaat is er aanleiding zich af te vragen óf men aanvankelijk wel het voornemen heeft gehad tot overwelving; de gewelven sluiten bijzonder onorganisch aan op de wanden en het is gebleken dat voor het plaatsen van de aanzetten gaten zijn uitgehakt.

Als laatste fase van periode V beschouwen wij de verhoging van de toren met de vierde geding (fig. 4), noodzakelijk omdat de romp anders niet verder reikte dan halverwege het dak van de middenbeuk. Aanvankelijk schijnt men erover te hebben gedacht een geheel nieuwe toren te bouwen, waarvoor Mr. Clement van der Goude in 1516 het fundament afbakende. Toen de nieuwe toren niet tot stand kwam meende men verstandig te doen door de bestaande een vierde geding te geven die in de jaren 1563-'65 tot stand kwam. De goedkope oplossing werd een buitengewoon kostbare, de fundering toch was niet op de verzwaarde belasting berekend en de toren verzakte. Het oudste bericht dat ons daarover bekend is dagtekent van 1611. Nadat verschillende pogingen om de toren te consolideren waren mislukt en het gevaarte tenslotte 9 voet 2½ duim (bijna 3 m) westwaarts was gaan overhellen slaagde de Amsterdamsche mr. timmerman Jan de Jonge er in 1685 in hem weer recht te zetten. Bij deze gelegenheid zullen de westelijke vakken van de zijbeuken zijn afgebroken. Al eer-

der, waarschijnlijk nog in de 16de eeuw, was men gedwongen geweest het westelijke eind van het middenschip met het westelijke pijlerpaar geheel te vernieuwen, een operatie waarvan de omvang duidelijk is gebleken toen bij de restauratie het metselwerk van de pijlers, de bogen en de gewelven bloot kwam.

Afwerking van het inwendige

Over de wijze waarop het inwendige afgewerkt is geweest zijn belangrijke observaties gedaan. Wij merken dienaangaande het volgende op:

De wanden van de romaanse koorpartij vertoonden resten van een witte bepleistering.

De wanden van de hallekerk van periode II waren gepleisterd, en ook op onderdelen van natuursteen kon men een zeer dunne pleisterlaag vaststellen. Op de pleister was allerwege een loodkleurige kalklaag aangebracht waarover witte schijnvoegen waren getrokken die een blokkenpatroon vormden. Overblijfselen van deze behandeling zijn aangetroffen boven de fundering van het koor, op de zuilen en colonnetten tussen dwars-schip en schip, op de vierkante pijlers in het schip en op de zuidmuur van de toren ter plaatse waar de 17de-eeuwse eindmuur van de zijbeuken aansluit.

In het koor van periode III is de trachiet en de tufsteen van de pijlers en het overige profielwerk voor zover was na te gaan aanvankelijk onbedekt gelaten met uitzondering van de natuursteen die voorkomt in de scheibogen tussen omgang en kapellen. Deze scheibogen waren van den beginne gepleisterd en gewit. Na verloop van zekere tijd is alle profielwerk overtoegen met een grauwe kalklaag die de tint van tufsteen vertoont, hier en daar afgezet met rode biezen. Aldus uitgemonsterd staken deze delen duidelijk af tegen het witte pleisterwerk van wandvakken en gewelfschelpen.

Bij het afwerken van transept en schip in periode V kregen functioneel belangrijke elementen als pijlers en bogen een zandsteenkleur waarop witte schijnvoegen werden aangebracht. Op sommige delen als de scheibogen tussen binnen- en buitenzijbeuken werden de schijnblokken afwisselend in lichte en wat donkerder tinten uitgevoerd.

De decoratieve uitmonstering in kleur en verguldsel van sluitstenen, gewelfkappen, kapitelen e.d. blijft hier buiten bespreking. Wat daarvan aan middeleeuws werk is aangetroffen is bij de restauratie zo getrouw mogelijk hersteld.

Datering van de bouwperioden

Tot slot geven wij enige bondige beschouwingen over de datering van de vijf perioden:

Periode I. De triconchale koorpartij zal niet ouder zijn dan het eind van de 12de en niet veel jonger dan het begin van de 13de eeuw;

Periode II. Met fase 1 van de hallekerk is men waarschijnlijk in het eind van de 13de eeuw begonnen. Hoe lang men aan de hallekerk heeft doorgewerkt is niet bij benadering te zeggen;

Periode III. Het basilikale koor is te beginnen met zijn plattegrond een kenmerkend stuk Parler-architectuur. Dat het ontwerp al zou zijn gemaakt vóór de jaren 1355 à 1360 achten wij in de hoogste mate onwaarschijnlijk. Wellicht is het te danken aan Rutger van Keulen, die omstreeks 1360 in Kampen kwam, en die aan de Parlers was geparenteerd. Het contract van 1369 waarbij de directie van het werk aan hem werd opgedragen rept in het geheel niet van een ontwerp en vooronderstelt kennelijk het bestaan daarvan. Dat het koor een architectonische eenheid is lijkt ons duidelijk. Dat wil niet zeggen dat in detailvormen geen evolutie te bespeuren is. Het vaststel-

len van een tarief voor begraving in het koor in het jaar 1393 houden wij voor een aanwijzing dat het einde van bouwperiode III toen op zijn minst in het zicht was;

Periode IV. Het blijft onzeker wanneer hiermee een aanvang is gemaakt en hoelang men heeft voortgewerkt aan het schip met enkele zijbeuken en flankerende kapellen, maar de werkzaamheden zullen wel in hoofdzaak in de eerste helft van de 15de eeuw vallen;

Periode V. Ongetwijfeld volgt deze periode kort op de vorige, en ving zij al aan voor het midden van de 15de eeuw met het verhogen van het dwarsschip uit periode II. Het verschepen van leien voor het kerkdak in 1480 wekt het vermoeden dat het schip toen zijn voltooiing naderde. De nieuwe librerie, in hetzelfde jaar genoemd, moet men ongetwijfeld bij het koor zoeken. Het lijkt ons niet onmogelijk dat men destijds de derde kapel zuidzijde van het koor door een later weer afgebroken uitbreiding geschikt heeft gemaakt om als librerie te dienen.

Tenslotte merken wij op dat het werk van periode V onmiskenbaar een voortbrengsel is van de Nederrijnse late Gotiek.

SUMMARY

THE ARCHITECTURAL HISTORY OF ST. NICHOLAS'S CHURCH IN KAMPEN

The restoration of St. Nicholas's Church in Kampen (better known as the *Bovenkerk*), begun in 1957 and completed in 1972, has provided important information about the various phases of the construction of the church, which was built on unstable ground and was subject to severe sagging at various times.

Five periods can be distinguished. The oldest structure had a Late Romanesque triapsidal choir whose foundations were exposed during the restoration. In the second period a complete Gothic hall church was built of brick externally sheathed in tufa. Parts of this church are still present: some of the transept walls, parts of the pillars between the transept and the nave, and the pillars in the nave, as well as the complete tower. The foundation of the choir was found during the restoration. Figs. 1 and 9 show a reconstruction of the hall church, the choir and transept being the oldest parts, probably begun at the end of the thirteenth century. The present choir was built in the second half of the fourteenth century. There are remnants of the flying buttresses which had to be removed quite early because of sinking. In the author's opinion this choir may have been designed after 1360

by Rutger of Cologne, who became a citizen of Kampen in 1363 and was given a contract for the construction in 1369. The choir, which was in all likelihood virtually completed in 1393, shows certain characteristics of the architectural style of the Parler family, to which Rutger was related.

The fourth period saw the start of the construction of a basilical nave with a row of chapels along each aisle, but this plan had to be given up before long because the foundations had begun to sink. In the fifth period, which probably started before the middle of the fifteenth century, the old transept was remodelled to give it the present form, and the basilical nave with double aisles was built. The addition of a fourth tower segment in 1563-1565 put too heavy a load on the foundation, and ultimately the tower developed an inclination of almost three metres. In 1685 an Amsterdam carpenter succeeded in straightening the tower, which involved the demolition of the west ends of the aisles. During the restoration, information was also obtained about internal details of the church and the colours applied in various periods.

AFBEELDINGEN VAN DE MUNSTERABDIJ IN ROERMOND

DOOR

J. G. F. M. G. BARON VAN HÖVELL TOT WESTERFLIER

Eerder in deze jaargang schreef drs. J. F. van Agt over Viollet le Duc en de restauratie van de Munsterkerk in Roermond, waarbij hij verwees naar de bundel *Libellus Festivus* uit 1964. Een goede aanleiding voor mij om terug te komen op een eigen artikel in deze zelfde bundel¹, waarin ik heb getracht te voorzien in een leemte. In geschiedbeschrijvingen en topografische collecties betreffende de Munsterabdij, viel namelijk steeds de aandacht op slechts een onderdeel daarvan, de Munsterkerk. Minder, of beter gezegd, nauwelijks, kwam daarvoor in aanmerking het complex kloostergebouwen² dat van oudsher met de Munsterkerk een domein vormde. De gesignaleerde leemte verdiende opgevuld te worden. Dat resulteerde onder meer in het tot stand komen van plattegronden, waarvan er hier een naar de toestand in 1819 in een herziene versie wordt weergegeven (afb. 2).

Het uit spaarzame gegevens samenstellen van een verantwoorde plattegrond, heeft indertijd de nodige inspanning gekost. Echter nog moeilijker was het om te achterhalen, hoe al die abdijgebouwen er in werkelijkheid hebben uitgezien. Daarvoor waren wij aangewezen op oude tekeningen, prenten en foto's die de Munsterkerk tot onderwerp hadden. Als op dergelijke afbeeldingen ook een deel van de belendende gebouwen te zien was, was dat in de regel een toeval. Meestal was het een detail dat zich vertoonde.

Op de plattegrond vindt men ten westen van de kerk (I) twee panden. Deze stellen voor het Abdissenhuis (Va) en de Brouwerij (Vb.). Hoe deze panden zich eertijds aan de beschouwer presenteerden, leert ons een gekleurde litho die de kunstenaar Alex Schaepkens rond 1860 vervaar-

digde (afb. 5)³. Op die litho ontwaart men de Brouwerij in haar geheel maar het Abdissenhuis slechts fragmentarisch. Dit laatste, dat een noord-zuid gericht onderkomen geweest moet zijn, vertoonde aan zijn noordzijde een trapgevel, die laat-middeleeuws moet zijn geweest. De rest van het gebouw gaat op deze litho helaas schuil achter de Munsterkerk. Dat het Abdissenhuis als laat-middeleeuws te determineren is, klopt met de ons bekende geschiedkundige feiten. Het werd — in tegenstelling tot de overige abdijgebouwen die voor het merendeel moeten opgericht zijn in dezelfde periode als de kerk — later gebouwd. Uit een archiefstuk⁴ blijkt dat het huis er in alle geval gestaan moet hebben vóór 1456.

Van de panden die op de plattegrond voorkomen onder de cijfers III en IV, kennen wij het uiterlijk, dank zij Jan de Beyer, die er in 1738 een gewassen tekening van maakte (afb. 1). In afwijking tot andere kunstenaars, zoals Alex Schaepkens, die om de Munsterkerk te vereeuwigen, zich meestal posteerden ten noordoosten van dit godshuis, blijkt Jan de Beyer langs de poort aan de Hamstraat het Abdijdomein binnen gekomen te zijn om daar, rustig gezeten binnen het besloten erf, te kunnen werken. Uiteraard is ook bij hem de Munsterkerk het hoofdmotief. Aan dit gezicht op de Munsterkerk en annexe gebouwen, gezien vanuit het zuidoosten, heb ik destijds ruime aandacht besteed. Pand III, het kloostergedeelte, dat tijdens de afbraak in 1924 zoveel stof deed opwaaien en dat niet alleen in letterlijke zin⁵, valt gemakkelijk te herkennen.

Pand IV terug te vinden in de tekening van Jan de Beyer kostte meer moeite. Het leek mij in 1964 in alle geval duidelijk dat de noordelijke

voorstelt gezien vanuit het noord-oosten. Zij werd omstreeks 1790 vervaardigd door een onbekend kunstenaar. *Libellus Festivus*, blz. 83, afb. 1.

⁴ Schepenbrief uit Fonds „Kruissherenklooster van Roermond”, charter 40. Rijksarchief Maastricht.

⁵ Vgl. Jan Kalf, *De slooping van het oud klooster te Roermond*. Verslag aan den minister van onderwijs, kunsten en wetenschappen uitgebracht, en met toestemming van Z.E. uitgegeven. Utrecht 1924.

¹ *Libellus Festivus* (historische opstellen voor Joseph Linssen), Roermond 1964, blz. 79 e.v.

² Zoals bekend werd de Munsterabdij van Roermond in 1797 door de Fransen opgeheven, en het merendeel der gebouwen ingericht tot kazerne. Onder koning Willem I kregen deze (behalve de kerk) opnieuw diezelfde bestemming. De kazernefunctie van de voormalige abdij eindigde even voor 1924 toen de laatste nog resterende gebouwen tegen de grond gingen.

³ Er bestaat nog een afbeelding die de Munsterkerk

partij waarvan het dak rustte tegen de zuidelijke flank van de westbouw der kerk op deze afbeelding goed te zien was. Een twijfelgeval leverde de topgevel met de 13de-eeuwse smalle vensteropeningen aan de zuidzijde. Daar Jan de Beyer hier de daklijn over de hele lengte op ongelijk niveau tekende, zodat het leek of men niet met één maar met twee nokken te maken had, kwam ik tot een onjuiste conclusie: de topgevel met de 13de-eeuwse vensteropeningen zag ik toen aan als behorend tot een achterliggend en vrijstaand gebouw, onafhankelijk van kloostervleugel IV. De gevolgtrekking werd zelfs gesuggereerd dat hier een deel van het Abdissenhuis waarneembaar was.

Dat deze theorie thans onhoudbaar blijkt, hangt samen met een ontdekking in de kaartencollectie van het Algemeen Rijksarchief in Den Haag. In 1969 verscheen namelijk bij genoemd archief een supplement op de bestaande inventaris Hingman⁶. Onder nummer 4327 vond ik daarin de volgende beschrijving: „Kaart van Nederlands en Belgisch Limburg. Afmetingen: 54-40 cm. In de rand: plattegrond der stad en afbeeldingen van verschillende gebouwen in Roermond. Begin 19e eeuw”. Het leek raadzam, vooral met het oog op de vrij summiere topografie van het Roermond van die dagen, om reproducties van die afbeeldingen op te vragen. Het resultaat overtrof de verwachtingen. Van de twaalf afbeeldingen worden er hierbij twee gebruikt. Het zijn die welke luidens de erbij geschreven tekst, uitsluitend de kloostergebouwen van de Abdij het Munster betreffen (afb. 3 en 4).

Dat afbeelding 3 inderdaad kloostervleugels van de Roermondse abdij laat zien, springt in het oog bij ieder die zich de moeite getroost haar te vergelijken met de tekening van Jan de Beyer uit 1738 en de plattegrond. De noord-zuid gerichte

vleugel op de voorgrond (IIIb), die op de tekening van Jan de Beyer ontbreekt, werd pas tussen de jaren 1781 en 1787 aangebouwd. Nog tot in het ‘Ansichten-tijdperk’ kan men hem herkennen. Hij dient dan tot onderdak voor de tot het plaatselijk garnizoen behorende manschappen. Bewaard is namelijk uit die tijd een prentbriefkaart waarop dit gedeelte van de kazerne voorkomt met op de voorgrond een groep militairen⁷. Afbeelding 3 levert het bewijs dat Jan de Beyer de zuidelijke partij van pand IV (even voor 1840 afgebroken) met gevel en dak heeft weergegeven en niet het achterliggende Abdissenhuis, zoals ik eerder veronderstelde.

Een voorstelling van het Abdissenhuis (Va) geeft afbeelding 4, met rechts daarvan de Brouwerij (Vb), die op de litho van Schaepekens voorkomt. Van het Abdissenhuis laat de genoemde litho slechts de noordelijke partij met trapgevel zien, die op afbeelding 4 schuil gaat achter een vleugel die haaks staat op de rest van het Abdissenhuis.

Van de abdijsgebouwen, die de Munsterkerk eertijds omringd hebben, ontsnapte tot dusverre een pand, ondanks allerlei nasporingen, aan een goede waarneming. Dat was het Abdissenhuis. De omstandigheid nu dat in het begin der vorige eeuw een nijver tekenaar van een Limburgse provinciekaart met daarop Roermonds stadsplattegrond, tevens bedacht heeft het geheel te verluchten met enkele monumenten, bood de gelegenheid een belangrijk hiaat op te vullen. Wij mogen deze onbekende tekenaar dankbaar zijn. Het Roermonds Abdissenhuis, dat rond 1870 zonder vorm van proces van de aardbodem verdween⁸, kan dank zij deze afbeelding opnieuw voor ogen getoverd worden.

SUMMARY ILLUSTRATIONS SHOWING MUNSTER ABBEY AT ROERMOND

The only part of Roermond's Munster Abbey still standing is the Romanesque church, and the only illustrations available show the church but only parts of some of the abbey buildings. This situation lends added importance to a map of the province of Limburg dating from the beginning

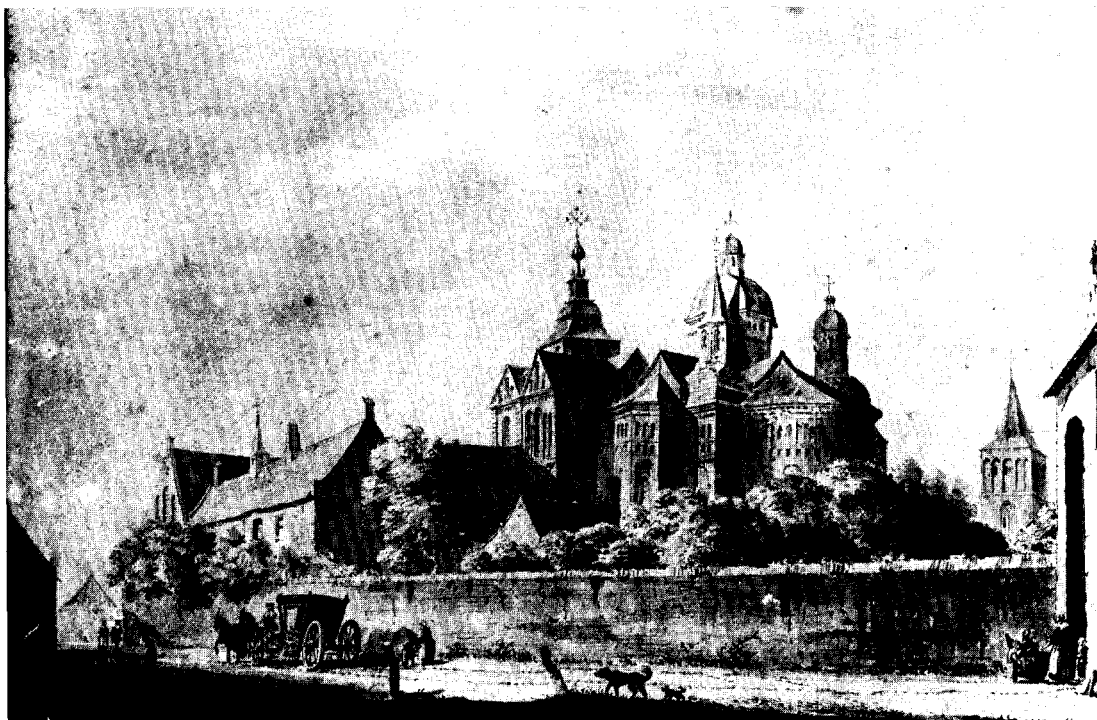
of the nineteenth century (National Archives, The Hague) and provided with a decorative border showing important buildings in Roermond including the abbey, the abbess's residence, and the brewery belonging to Munster Abbey.

⁶ *Inventaris* der verzameling kaarten berustende in het Algemeen Rijksarchief zijnde het eerste en tweede supplement op de collectie Hingman, bewerkt door A. J. H. Rozemond, Den Haag 1969. Zeer erkentelijk ben ik de beheerder der kaartenverzameling ten Algemene Rijksarchieven voor het spontane dienstbetoon.

⁷ Zie: *Roermond in Oude Ansichten*, Zaltbommel 1969. Foto op blz. 64. Aangezien de laatste kazernegebouwen van het Munster in 1924 en kort daarna zijn afgebroken, moet de prentbriefkaart dateren van voor genoemd jaar. Men vergelijkte noot 2.

⁸ Nog kort voor de slooping diende het voormalige Abdissenhuis als Arrest-huis of Huis van Bewaring.

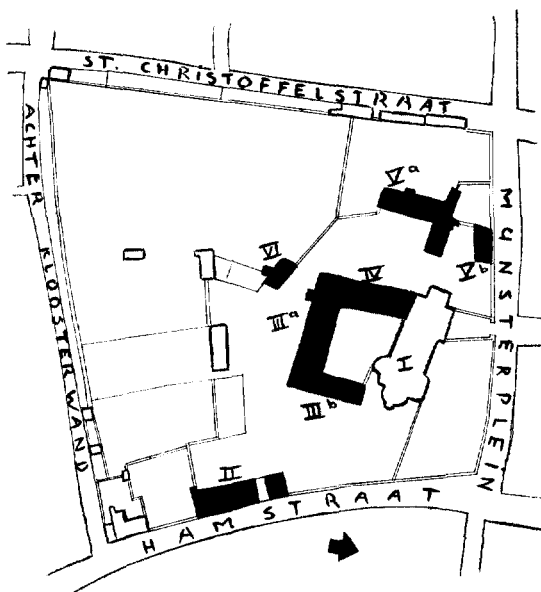
AFBEELDINGEN VAN DE MUNSTERABDIJ IN ROERMOND

Afb. 1. Munsterkerk en abdijsgebouwen uit het zuidoosten met rechts de toren van de in 1821 gesloopte H.-Geestkerk. Gewassen tekening door Jan de Beyer, 1738.

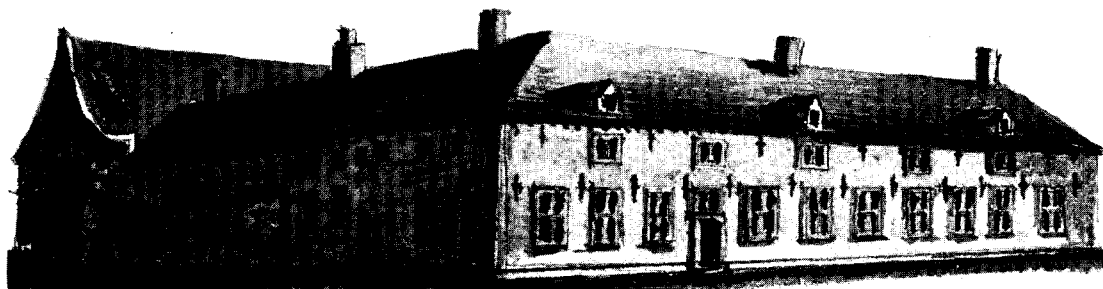
(Roermond, Gemeente-Archief)

Afb. 2. Terrein en gebouwen van de voormalige Abdijs het Munster in 1819.

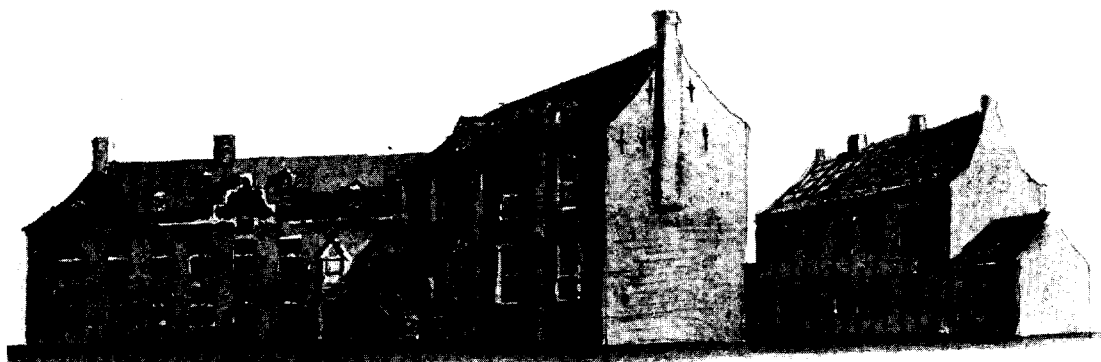

- I. Munsterkerk, 13de-eeuws.
 - II. Poortgebouw (afb. 1 rechts); gesloopt na 1924.
 - IIIa. Abdijvleugel, 13de-eeuws (afb. 1 en 3); gesloopt 1924.
 - IIIb. Abdijvleugel, tussen 1781 en 1787 gebouwd (afb. 3); gesloopt 1924.
 - IV. Abdijvleugel, 13de-eeuws (dak en zuidgevel te zien op afb. 1 en 3); gesloopt voor 1840.
 - Va. Abdissenhuis, 15de-eeuws (zie afb. 4 en 5); gesloopt \pm 1870.
 - Vb. Brouwerij (zie afb. 4 en 5); gesloopt \pm 1870.
 - VI. Schuur (afb. 1 links); gesloopt voor 1924.
- (Tekening bewerkt naar ir. B. Taken)

AFBEELDINGEN VAN DE MUNSTERABDIJ IN ROERMOND

Afb. 3. Abdijsgebouw uit het zuidoosten. Detail randversiering van een kaart van Limburg uit het begin van de 19de eeuw.
(Alg. Rijksarchief Den Haag, suppl. Hingman nr. 4327)

Afb. 4. Abdissenhuis en Brouwerij uit het zuidoosten. Detail randversiering van een kaart van Limburg uit het begin van de 19de eeuw.
(Alg. Rijksarchief Den Haag, suppl. Hingman nr. 4327)

Afb. 5 Gedeelte van de Munsterkerk, het Abdissenhuis en de Brouwerij uit het noordoosten. Detail litho Alex. Schaepkens, 1860.

BOEKBESPREKING

Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen. Uitgegeven in opdracht van de Bestendige Deputatie van de Provincieraad van West-Vlaanderen, onder redactie van *dr. Luc Devliegher*. — Deel 4: De Zwinstreek, door Luc Devliegher. Uitgeverij Lannoo, Tiel-Utrecht 1970. 224 blz., 147 figuren in de tekst naar tekeningen van Arnoud Debonnet, 481 foto-reproducties. — Deel 5: Damme, door Luc Devliegher. Uitgeverij Lannoo, Tiel-Utrecht 1971. 196 blz., 184 figuren in de tekst naar tekeningen van Arnoud Debonnet, 356 foto-reproducties.

Met een voortvarendheid, even groot als zijn toewijding en zin voor het detail, zet Luc Devliegher, wetenschappelijk assistent bij de Provinciale Dienst voor Cultuur te Brugge, zijn beschrijving van het Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen voort. Nadat hij in twee delen een hoeveelheid stedelijke architectuur heeft behandeld, de woonhuizen van Brugge, heeft hij zich tot het platteland gewend, waar hij tot het kunstpatrimonium terecht ook rekent de naamloze menselijke maakfels, maar toch kunstwerken, zoals terpen, dijken, waterwegen, sluizen, het door mensenhand gebouwde polderlandschap, grondslag van de cultuur der Lage Landen. De Zwinstreek, het gebied tussen Brugge en de Noordzee, waartoe eigenlijk ook westelijk Zeeuws-Vlaanderen behoort, is daarvan een boeiend gedeelte met een veelbewogen, door het falen en slagen van de technische kunstwerken bepaalde geschiedenis.

De zee-arm het Zwin diende zowel als vaarwater voor de handelssteden Brugge, Damme, Sluis en St.-Anna ter Muiden, als voor de winning van landbouwgronden, waarbij het ene het andere in de weg stond. Door de voortschrijdende inpolderingen is tenslotte van het Zwin slechts een nauwe vaargeul overgebleven, die uiteindelijk geheel verlandde en aan het bestaan van de Vlaamse havens een einde maakte. Maar wat er van de Zwinkreken overbleef, heeft, met zijn schorrenlandschap, dan weer betekenis gekregen als natuurmonument, waarop de schrijver de aandacht vestigt en dat hij als beschermd gebied uitgebreid wil zien door de met afgraving bedreigde dijkstructuur op het gebied van de gemeente Westkapelle.

Landschappelijk en sociaal-cultureel verkeert de Zwinstreek in een kritiek stadium, waarin in-

dustrie en toerisme een overwegende rol vervullen, beide het landschap van monumenten en natuur voortdurend aantastende en in dit opzicht vaak even afschuwelijke misvormingen teweegbrengende als wij thans in Zeeland krijgen te zien. De inleidingen bij de beschrijving van de monumenten van Heist en Knokke zijn in al hun sobere feitelijkheid welsprekend genoeg en men ziet er sinds 1860 onderscheidenlijk een vissers- en een landbouwdorp razend snel in grote badplaatsen omgezet worden. De foto van de dorpskom van Knokke (afb. 166), niet gedagtekend, maar in elk geval van vóór 1932 (want de standaardmolen die toen naar de Boslaan verplaatst is, staat er nog op), zou zonder bijschrift onherkenbaar zijn: het middeleeuwse kerktorentje, ontstaan van de in 1852-1853 al grootscheeps uitgebreide 17de-eeuwse kerk, staat nu naast een grote basiliek (J. Ritzen, 1955-1958, fig. 48) temidden van moderne bebouwing van grote schaal. Opmerkelijk is, dat in het voorwoord van dit vierde deel, door de voorzitter van de Provincieraad van West-Vlaanderen, tevens burgemeester van Heist, de nadruk gelegd wordt op de plaats en dienst van de monumenten in het leefmilieu, of liever, op de monumenten als waardevol samenstellend deel daarvan: „... in de kerken wordt veel, ja te veel veranderd de oude dorpskernen worden verbouwd, boerderijen worden verdrongen door de industrie. (...). Indien wij nu eindelijk beginnen te beseffen dat niet alleen economische beschouwingen aan de basis dienen te liggen van onze samenleving, maar dat wij ons leefmilieu moeten beschermen, dan mogen wij ons niet beperken tot het weren van nieuwe bronnen van lucht- en waterbezoedeling en tot het bekampen van sinds jaren bestaande wantoestanden, maar wij moeten beslist verder gaan en efficiënt aan natuurbescherming doen. Ook dat is cultuur”.

Des te belangwekkender is deze inventarisatie, want ondanks alle willekeurige vernieuwingen blijkt ook de Zwinstreek nog steeds een ongekende voorraad gebouwen en voorwerpen te bevatten, die de geschiedenis van het gebied in alle waardige eenvoud van het landelijk en kerkelijk leven beeldend weerspiegelen met een grote reikwijdte van verschillende categorieën, van kerk tot offerblok, van kasteel tot bedkoets, van schilderij tot krabbel in een houten balk. De beschrijver is zeer objectief uitgegaan van een gelijkwaardigheid van alle overgeleverde voorwerpen van

kunst, kunstnijverheid, volkskunst, ambacht en techniek, waardoor zulk een inventaris een bron is tegelijk voor de historicus, de kunsthistoricus, de historisch-geograaf, de onderzoeker van het volksleven.

Wat de kerken betreft, heeft de St.-Pieters-Banden in Dudzele met het romaanse westwerk grote aandacht gekregen, met tekeningen die in schaal oplopen van 1 : 500 tot 1 : 215 en 1 : 4 voor de details. Ook de in 1944 opgeblazen St.-Kwintenskerk te Oostkerke, waarover de schrijver al eerder publiceerde, wordt volledig behandeld, zoals ook andere verdwenen, maar uit documenten en afbeeldingen goed bekende kerkgebouwen (Heist, Moerkerke) niet overgeslagen worden. Eveneens komen de neogotische kerken (weer Heist, Moerkerke en Ramskapelle), met plattegronden, aan bod; het neogotische kerkmeubilair wordt niet achtergesteld bij het middeleeuwse en barokke. Alles wat om zijn vorm en betekenis voor de geschiedenis van de devotie van belang is, wordt in tekst, tekening en foto aangeboden, zoals de „schettekotten”, de hokken voor offerdieren die bij opbod ter ere van St. Antonius Abt bij of in de kerk verkocht werden, hetgeen onmiddellijk doet denken aan de traditie in de kerk van het dorp St. Anthonis in Noord-Brabant. Onder de schilderijen vallen op: een Jeroen-Bosch-achtig drieluik uit de kerk van Hoeke, nu in bruikleen in het Groeninge Museum te Brugge, dat aanwezig was in de Jeroen Bosch tentoonstelling te 's-Hertogenbosch in 1967, en een Kruisiging in de St.-Niklaaskerk te Koolkerke, met links op de achtergrond, in het stadspanorama van Jerusalem, een getrouwe weergave van de Omar-moskee, die in de 16de eeuw vereenzelvigd werd met de tempel van Salomon, met name bekend in het westen door de houtsnede van Sebastian Münster uit 1550; maar dit schilderij wordt al in het eerste kwart van de 16de eeuw geplaatst.

Tot het wezen van het landschap van de Zwinstreek behoren de witgekalkte boerderijen — de oudste uit de 16de eeuw —, die niet tot een vast type te herleiden blijken, maar soms de vorm van een langgevelhoeve hebben, vaak een losse groepering van woning-stal, schuur en verdere gebouwen vormen langs twee of drie zijden van een vierkant. Bijzondere aandacht is besteed aan de bakhuizen, die bijna alle buiten gebruik zijn en snel verdwijnen. Een mooie, gave duiventoren wordt met tekeningen en een foto bedacht (Koolkerke). Een enkele maal blijft de toelichting in gebreke: in fig. 21 worden de inscripties in de

puibalk van een dorsvloer weergegeven, waarvan het IHS-teken wel als gelovig beveiligingssymbool is te verstaan, maar waarin de duiding van berichten als „Cornelis Maerten heeft keppe gespelt met Isabelle Pouwaert 1794” en „Hendrik Janssens heeft keppe gespelt met Lotte Claeis den 28 desember in het iaer 1857” en „Engelnaeus Martens hy is de keppespeelder” geheel aan de fantasie van de lezer wordt overgelaten, die dan al spoedig gaat denken, dat het keppespel op de dorsvloer geen commentaar toelaat. Overigens krijgt elk ding zijn deel. Het rossekot ofwel de rosmolen (Oostkerke, met tekeningen; Ramskapelle), het ontroerende gemetselde handehok (Heist, afb. 135), de in zeldzame omstandigheden bewaard gebleven bedkoetsen. De 19de eeuw is, behalve door de neogotiek, vertegenwoordigd door de gave architectuur van de sluis in het kanaal van Schipdonk te Heist (omstreeks 1852, in 1940 verwoest) en eveneens aldaar een rij volkswoningen uit omstreeks 1885, met elk een woonkamer van 3.5 bij 4 m, een kelder met opkamer, een keuken, een berghok en een varkensstal. De in 1872 gebouwde vuurtoren van Knokke is jammer genoeg in 1952 gesloopt. Door geen termijn van vijftig jaar belemmerd als in het Nederlandse monumentenregister, wordt onze eeuw geïllustreerd door het Casino van Knokke, 1929-1930, van Leo Stijnen, een gebouw dat nu deels vermindert is; door een huis van Huib Hoste uit 1924 aan de Dumortierlaan 6 te Knokke, inderdaad de aandacht meer dan waard, als men het vergelijkt met de Noordnederlandse architectuur van dat jaar. Het opnemen van deze gebouwen en van Zadkine's „Dichter” in Knokke, getuigt van de breedheid van blik van Devliegher, die alle kunsthistorische fenomenen waarneemt, het verdwijnen ervan betreurt, het verschijnen ervan verwelkomt.

De tekeningen van A. Debonnet, in schaal wisselend van 1 : 500 (de kerken) tot 1 : 100, zijn uitstekend leesbaar, er zijn mooie perspectivische tekeningen van kapconstructies onder. De foto's zijn zo veel mogelijk van een datum voorzien.

Het vijfde boekdeel is aan Damme gewijd. De opkomst, bloei en neergang van deze stad zijn slechts te beschrijven als een tamelijk ingewikkeld stuk historische geografie, waarin de ingreep van 's mensen hand door inpoldering, door het graven en dempen van waterwegen, voortdurend een rol speelt. Door aan het kaartmateriaal van dit boek nog toe te voegen Pourbus' kaart van het Vrije van Brugge, waarvan een fragment

in afbeelding 1 van het deel over de Zwinstreek is weergegeven, kan men zich van deze geschiedenis een beeld vormen, dat in het kort als volgt is samen te vatten. Tegen een bedijkt smal en ondiep uiteinde van de zee-arm het Zwin werd een dam opgeworpen, die het ontstaan van de haven en handelsplaats Damme mogelijk maakte, welke in 1180 stadsrechten verwierf en waar de grote grafelijke tol gevestigd werd. De stad Brugge liet vervolgens ter vervanging van het in de 12de eeuw gegraven Oude Zwin, een nieuwe waterweg, de Reie, naar deze nieuwe haven aanleggen. Damme werd toen snel de belangrijkste haven van Vlaanderen met de wijn- en de haringstapel, die nog lang na het hoogtepunt van zijn bloei, in de 13de eeuw, daar gevestigd bleven, tot het einde van de 15de eeuw, waarna Middelburg de grootste wijnmarkt werd en de haringstapel verplaatst werd naar Sluis, dat al vanaf 1300 begonnen was Damme voorbij te streven, maar dat zelf in de 16de eeuw getroffen werd door het dichtslippen van het Zwin.

Als gevolg van voortgaande inpolderingen in het Zwin was dit water tot een nauwe vaargeul versmald, waarin de verzanding niet meer afdoende te bestrijden viel, ook al werd nog in 1350 een nieuw kanaal, aftakking van de Reie ten westen van Damme, naar het Zwin in Damme gegraven, de Zeuge, en ook al werd nog in 1548-1564 links van het Zwin de Verse Vaart naar Sluis gegraven. De structuur van de havenstad Damme werd bepaald door een vork-vorm, waarvan het Zwin de stam, de Reie en Zeuge de twee tanden waren. Dwars over deze waterwegen leidde de hoofdverkeersader Kerkstraat-St.-Jacobstraat, waaraan twee pleinen lagen, de Markt en de Koornmarkt. Tijdens het Twaalfjarig Bestand werden in 1616 de middeleeuwse stadsgrachten, wallen en poorten door nieuwe, gebastioneerde en omgrachte vestingwerken vervangen, die het woongebied aanzienlijk verkleinden en waarvoor het Begijnhof en het Nazarethklooster gesloopt werden; de Zeuge werd gedempt. In 1810 verdwenen ook de Reie en de Zwin-haven zelf, toen het kanaal van Brugge naar Sluis dwars door de stad gegraven werd ten noorden van deze oude waterwegen en ten koste van de Koornmarkt.

Van de oude stad is door al die vergravingen en dempingen een groot noordwestelijk fragment weggesneden. Zij is een kleine landstad geworden, die aan een nieuw erosie-proces onderworpen dreigt te worden door een overmatige toeristische belangstelling, doordat de welgestelden uit de grote steden jacht maken op de oude woonhuizen,

die zij liefst onherkenbaar verbouwen, en doordat er steeds meer danslokalen en andere vermaakcentra ontstaan. Zoals op veel plaatsen blijkt de belangstelling voor het oude kunstpatrimonium niet altijd in het voordeel van het voortbestaan der monumenten te werken. Ook is het scheppen van nieuwe bezienswaardigheden, door het vormen van een willekeurige collectie oudheden die met de geschiedenis van Damme niets te maken hebben en die niettemin in het stadhuis zijn ondergebracht, eigenlijk toch te laken als een stuk geschiedvervalsing waardoor de smaak en het kritisch vermogen van het publiek niet bevorderd worden.

Van de inventarisatie der afzonderlijke gebouwen van Damme nemen de beschrijvingen van het stadhuis, de Onze Lieve Vrouwekerk en het St.-Janshospitaal de grootste plaats in. Voor de bouwgeschiedenis van het stadhuis heeft de auteur zelf al de grondslag gelegd door eerder de bouwrekeningen te publiceren en door een artikel in het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond (1964, blz. 159-166), terwijl hij de plaats van de kerk in de West-Vlaamse gotiek al bepaald had door een uitvoerig artikel in het Bulletin van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen (1954, blz. 177-345; 1956, blz. 7-121). Beide gebouwen en hun nogal ongelukkige restauraties worden behandeld met vele foto-illustraties en zorgvuldige opmetingstekeningen (1 : 300) van Arnoud Debonnet, met profielen en belangrijke details op grotere schaal, ook de telmerken in de kap van de kerk weergegeven. De opschriften van de grafzerken worden in extenso afgedrukt.

De studie van het St.-Janshospitaal, sinds de 13de eeuw tot heden door kloosterzusters onafgebroken bediend, is niet alleen rijk geïllustreerd, maar het religieuze en huiselijke bestaan daarin komen beeldend tot leven door de beschrijving van de overvloedige inventaris, de meubelen, portretten en andere schilderijen, medische werktuigen, kandelaars, lampen, kaarsedompers, het vele keukengerei. Het hospitaal beschikt sinds 1971 bovendien over een uitgebreide verzameling aardewerk, dat in 1967-1968 in de voormalige haven en handelskom is gevonden en licht werpt op het dagelijks leven van de burgerij van Damme vanaf de 14de tot in de 18de eeuw.

Nadat alle monumenten in een volgorde die overeenkomt met die van de Nederlandse Voorlopige Monumentenlijsten, behandeld zijn, volgen een overzicht van de merken en meestertekens van het goud en zilver, de registers en de biblio-

grafie. En wanneer hier het woord monumenten gebezigd wordt, dan moet men bedenken dat dit niet gelijk is aan *beschermde* monumenten, want het merendeel van de in dit Kunstpatrimonium beschreven historische bouwwerken en hun inventaris is niet als monument geklasseerd en niet beschermd tegen afbraak of verminking. In een artikel in de Nieuwe Rotterdamse Courant van 20

maart 1969 heeft Luc Devliegheer uiteengezet, dat België slechts een uiterst beperkte en willekeurige lijst van beschermde monumenten kent, waarin noch de mate van belangrijkheid, noch de hoeveelheid van de historische gebouwen in België tot hun recht komen.

C. PEETERS

KONINKLIJKE
NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND
OPGERICHT 17 JANUARI 1899

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

Voorzitter Prof. Dr. Ir. C. L. Temminck Groll

Secretaris Mr. P. J. van der Mark, De Poorterstraat 22, Den Haag
Penningmeester G. A. P. van Helbergen, p.a. Janskerkhof 22, Utrecht
Drs. C. Boschma, Dr. W. C. Braat, Ir. P. van Dun, Prof. Dr. C. J. A. C.
Peeters, Mr. H. E. Phaff, Drs. Meta A. Prins-Schimmel, Jhr. Dr. C. C. G.
Quarles van Ufford, Dr. J. G. N. Renaud, Dr. R. Steensma,
Drs. I. L. Szénássy, P. L. de Vrieze

De jaarlijkse contributie bedraagt voor leden van de Kon. Ned. Oudh. Bond *f* 25.—, voor leden van de Kon. Ned. Oudh. Bond en tevens van de Ned. Museumvereniging *f* 15.—, voor verenigingen *f* 35.—, en voor studentleden *f* 10.—. Stukken betreffende het lidmaatschap en alle overige stukken betreffende de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond zende men aan de secretaris. Het postgironummer van de Bond is 140380 te Amstelveen.

Het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond verschijnt in vier afleveringen per jaar, het Nieuwsbulletin maandelijks. Beide worden gratis toegezonden aan de leden van de Bond, alsmede aan de leden van de Nederlandse Museumvereniging. Losse nummers van *vorige* jaargangen zijn verkrijgbaar voor zover de voorraad strekt. Prijs op aanvraag bij de firma Brill. Van de *lopende* jaargangen zijn losse nummers van het Bulletin en het Nieuwsbulletin te verkrijgen voor resp. *f* 6.— en *f* 1.— per aflevering bij de firma E. J. Brill, Oude Rijn 33a te Leiden.

Gedrukt bij

E. J. BRILL, LEIDEN